

ISSN 2786-5134 (Print)
ISSN 2786-5142 (Online)
<https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2>

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ПСИХОЛОГІЯ

SCIENTIFIC WORKS
OF INTERREGIONAL ACADEMY
OF PERSONNEL MANAGEMENT

PSYCHOLOGY

Випуск 2 (63), 2024

Видавничий дім
“Гельветика”
2024

Редакційна колегія

Раєвська Я. М., доктор психологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту психології і соціальних наук, Міжрегіональна Академія управління персоналом (головний редактор)

Грись А. М., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Карпенко З. С., доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри педагогічної та вікової психології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Крупельницька Л. Ф., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Павлюк М. М., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Попович І. С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Херсонський державний університет

Хміляр О. Ф., доктор психологічних наук, професор, начальник кафедри суспільних наук, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

Dr hab **Mirucka Beata**, Professor, Faculty of Education, University of Białystok (Białystok, Poland)

“Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія” включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія “Б”) на підставі Наказу МОН України від 27 вересня 2021 року № 1017 (додаток 3). Спеціальність: 053 – Психологія.

Затверджено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 27.06.2024)

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 24778-14718Р, видане Міністерством юстиції України 21.04.2021 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

DOI: 10.32689/maup.psych

Наукові праці МАУП. Психологія. 2024. Вип. 2 (63). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2024. 38 с.

Публікуються статті науковців, які досліджують актуальні проблеми розвитку психології. Для науковців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить розвиток психологічної науки в Україні.

ЗМІСТ

Лілія КОНЯЄВА, Миколай ШОПША ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ НА АДАПТАЦІЙНОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	5
Маргарита КУДІНОВА, Дарія КОЖАНОВА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ.....	17
Владлен ЛІСНЕВСЬКИЙ ПЕТРО АВСЕНЄВ ЯК ЗАПОЧАТКІВЕЦЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ.....	25
Яна ПОНОМАРЕНКО, Володимир ФІЛОНЕНКО ОЦІНКА РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	32

CONTENTS

Lilia KONIAEVA, Mykolay SHOPSHA PROFESSIONAL IDENTITY OF PSYCHOLOGY STUDENTS AT THE ADAPTATION STAGE OF PROFESSIONAL SOCIALIZATION IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION.....	5
Marharyta KUDINOVA, Dariia KOZHANOVA PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM.....	17
Vladlen LISNEVSKYI PETRO AVSENIIEV AS A FOUNDER OF PSYCHOLOGICAL STUDIES IN UKRAINE.....	25
Yana PONOMARENKO, Volodymyr FILONENKO ASSESSMENT OF AGGRESSION LEVEL IN MILITARY PERSONNEL: RESEARCH FINDINGS.....	32

УДК 37.015.3-057.87

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.1>**Лілія КОНЯЄВА**кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», koniaeva_l@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8388-2090

Миколай ШОПШАкандидат наук з державного управління, доцент кафедри психології, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», kolich_sh@i.ua

ORCID: 0000-0002-4361-039X

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ НА АДАПТАЦІЙНОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті представлено теоретичне та емпіричне дослідження актуальної проблеми, вивчення якої прямим чином пов'язано з підвищенням ефективності професіоналізації та адаптації майбутнього фахівця до умов професійної діяльності. Метою статті є дослідження психологічних особливостей професійної ідентичності студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у закладі вищої освіти (ЗВО) та характер її взаємозв'язків з їх мотивацією до навчання, рефлексією, емпатійними здібностями й смисложиттєвими орієнтаціями. У дослідженні використані методи теоретичного аналізу та узагальнення наукової літератури, психологічне тестування та методи математико-статистичної обробки отриманих даних.

Емпіричним шляхом виявлено, що переважна більшість студентів-психологів першого курсу мають 6-й тип професійної ідентичності з середньовиразною активною позицією з позитивним емоційним ставленням щодо майбутньої професії. Для цих студентів професія психолога є одним із важливих способів самореалізації у житті. У більшості досліджуваних спостерігається різнобічне уявлення про себе, про різні аспекти свого «Я», добре розвинена рефлексія, а домінуючим мотивом навчання у ЗВО є придбання знань. Проте, майже п'ята частина досліджуваних студентів-психологів переважно мотивовані на отримання диплому. З'ясовано, що саме активна суб'єктна позиція у студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО орієнтує їх на придбання професійних знань, розширення свого кругозору. Встановлено, що розвитку більш продуктивних типів професійної ідентичності студентів-психологів першого курсу сприяє більш високий рівень осмисленості життя, оскільки досліджувані з більш високою задоволеністю професією психолога та активним ставленням до її освоєння мають більш ясні життєві цілі, більшу емоційну насиченість життя, переконані в можливості впливати на своє життя. У таких студентів також кращі емпатійні здібності, здатність до самоаналізу та домінує мотив оволодіння професією.

Ключові слова: професійна ідентичність, студенти-психологи, адаптаційний етап професійної соціалізації, структура ідентичності, мотиви навчання у закладі вищої освіти, емпатійні здібності, смисложиттєві орієнтації.

Lilia Koniaeva, Mykolay Shopsha. PROFESSIONAL IDENTITY OF PSYCHOLOGY STUDENTS AT THE ADAPTATION STAGE OF PROFESSIONAL SOCIALIZATION IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

The article presents a theoretical and empirical study of an actual problem, the study of which is directly related to increasing the efficiency of professionalization and adaptation of the future specialist to the conditions of professional activity. The purpose of the article is to study the psychological features of the professional identity of psychology students at the adaptive stage of professional socialization in a higher education institution (HEI) and the nature of its interrelationships with their motivation to study, reflection, empathic abilities, and meaningful life orientations. The research used methods of theoretical analysis and generalization of scientific literature, psychological testing and methods of mathematical and statistical processing of the obtained data.

Empirically, it was found that the vast majority of first-year psychology students have the 6th type of professional identity with a medium-expressive active position with a positive emotional attitude towards the future profession. For these students, the profession of psychologist is one of the important ways of self-realization in life. Most of the researched have a versatile idea of themselves, about various aspects of their «I», well-developed reflection, and the dominant motive for studying in higher education institutions is the acquisition of knowledge. However, almost a fifth of the researched psychology students are mainly motivated to get a diploma. It was found that it is the active subject position of psychology students at the adaptation stage of professional socialization at higher education institutions that orients them to the acquisition of professional knowledge and the expansion of their horizons. It has been established that the development of more productive types of professional identity of first-year psychology students is facilitated by a higher level of meaningfulness in life, since the subjects with higher satisfaction with the profession of psychologist and an active attitude towards its development have clearer life goals, greater emotional saturation of life, are convinced of the ability to influence their lives. Such students also have better empathic abilities, the ability to introspect, and the dominant motive of mastering the profession.

Key words: professional identity, psychology students, adaptation stage of professional socialization, identity structure, motives for studying at a higher education institution, empathic abilities, meaningful life orientations.

Постановка проблеми. У сучасній психології вивчення професійної ідентичності студентської молоді є одним з перспективних дослідницьких напрямків, оскільки прямим чином пов'язано з підвищенням ефективності професіоналізації та адаптації майбутнього фахівця до умов професійної діяльності. Взагалі, професійна ідентичність вважається провідною характеристикою професійного розвитку людини, саме вона забезпечує успішне функціонування в обраній сфері професійної діяльності, а рівень її сформованості відображує ступінь прийняття людиною обраної професії як засобу самореалізації й самоактуалізації. У зв'язку з цим виникає необхідність цілеспрямованого формування професійної ідентичності студентів у процесі професійної соціалізації, що прямим чином пов'язане з орієнтацією сучасної системи освіти України на професійний саморозвиток, активізацію творчого потенціалу, самостійності студентської молоді [5].

Формування професійної ідентичності починається вже під час навчання у закладі вищої освіти (ЗВО). Особливо відповідальним є перший, адаптаційний етап професійної соціалізації, який проходять студенти-першокурсники, під час якого і відбувається поступове «входження в нове соціальне та професійне середовище» [1, с. 55], уточнення уявлень студентів щодо особливостей і вимог обраної ними професії, їх пристосування до умов навчання у ЗВО, а також «осмислення професійної ідентичності», поступовий перехід зовнішньої студентської ідентичності «у внутрішню прийнятну, усвідомлену, емоційно забарвлену характеристику» [1, с. 55]. На думку Д. Бих, О. Журавльової цей етап є нестабільним, достатньо складним, оскільки він пов'язаний з адаптацією до нової соціальної ролі студента («Я – студент») та очікувань майбутньої професійної ідентичності [1, с. 55]. Саме на цьому етапі нерідко студенти приймають важливе рішення стосовно подальшого навчання за обраною спеціальністю.

Особливо актуальним для сучасного українського суспільства є дослідження особливостей професійної ідентичності студентів, які навчаються професіям соціономічного спрямування, до яких відноситься професія психолога. Це обумовлено нагальною потребою в спеціалістах, які в умовах соціально-економічної нестабільності, війни, яка кілька років триває в нашій країні, зростання безробіття та стресових чинників, здатні підтримувати психічне здоров'я різних категорій населення, долати наслідки посттравматичного стресового розладу людей, що постраждали

внаслідок воєнних дій, або учасників бойових дій, тощо. При цьому треба зважати на те, що якісну професійну допомогу в таких складних суспільних умовах, здані надати лише психологи, які мають не лише професійні знання і вміння, але й чітко усвідомлюють себе, свої особистісні та професійні якості, власні мотиви майбутньої професійної діяльності, ідентифікують себе з певним професійним середовищем, у яких сформована психологічна готовність до відповідального виконання своєї професійної ролі. Тому, важливим завданням професійної підготовки студентів-психологів у ЗВО є цілеспрямоване формування їх професійної ідентичності, починаючи вже з першого курсу. При цьому для розробки ефективних шляхів її формування важливим є різнобічне дослідження її особливостей, з урахуванням мотиваційних, особистісних, ціннісно-смыслових чинників, які впливають на неї.

Комплексне вивчення цієї проблеми, на нашу думку, може допомогти оптимізувати процес професійної соціалізації студентів у ЗВО, знайти ефективні шляхи мотивування їх до освоєння професійних знань та вмінь, спростити процес прийняття ними професійної ролі, що в подальшому сприятиме покращенню їх функціонування у відповідній сфері професійної діяльності та запобіганню їх професійного вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань, пов'язаних з професійною ідентичністю особистості займалися ряд закордонних та українських вчених. Відомими закордонними психологами, які заклали основи вивчення професійної ідентичності як важливого аспекту самосвідомості були Д. Сьюпер, Дж. Холланд, Д. Блуштейн та ін. Різні аспекти професійної ідентичності вивчались такими українськими науковцями як Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, Н. Волянчук, Т.М. Клибанівська, О. М. Кокун, І.П. Кузьміна, А.М. Лукіячук, С.О. Лукомська, О.П. Макарова, І.В. Остапенко, А.Ю. Ткаченко, О.В. Чуйко та інші. Особливості професійної ідентичності студентської молоді, і зокрема студентів-психологів, досліджували В.В. Волошина, М.Д. Крицька, С.С. Митрофанова та інші.

М.Д. Крицька зазначає, що професійна ідентичність є комплексним інтегративним поняттям, вона передбачає функціональне та екзистенційне споріднення людини і професії, що включає розуміння своєї професії, прийняття себе в ній, уміння якісно і з користю для інших виконувати свої професійні функції [6, с. 88].

У психології зустрічаються різні підходи до вивчення проблеми професійної ідентичності. Так, І.П. Кузьміна зауважує, що ряд науковців пов'язують її з процесом професійного самовизначення та професійного розвитку, а інші розглядають її у контексті проблематики професійної самосвідомості [7, с. 103]. Ряд вчених притримуються наступного визначення: професійна ідентичність – це динамічна структура, у процесі розвитку якої людина усвідомлює свою приналежність до певної професії та професійної групи, формує уявлення про цю групу та своє місце в ній [3; 7].

На думку О.П. Макарової вдалими є визначення професійної ідентичності Г. В. Ложкіна та Н. Волянчук, які вважають її складною психічною реальністю, яка утворює своєрідний стрижень особистості професіонала і є одним з основних критеріїв його становлення, та підкреслюють її функціонально-екзистенційний характер [8, с. 79].

Важливим питанням при дослідженні проблеми професійної ідентичності є уявлення про її структуру. О.П. Макарова зауважує, що найбільш поширеною є концепція трьохкомпонентної структури професійної ідентичності: 1) когнітивний компонент (професійні знання, уміння, установки, переконання); 2) емоційно-ціннісний (емоційне становлення до своїх переконань, умінь, навичок); 3) поведінковий (потенційна готовність особистості реалізувати певну поведінку). Але, ця авторка також звертає увагу на те, що деякі науковці поряд з когнітивним та емоційно-ціннісним виділяють також світоглядний та професійно-мотиваційний компоненти [8, с. 79].

Т.М. Клибанівська зауважує, що професійна ідентичність закономірно формується у процесі соціалізації індивіда [4]. На думку А.Ю. Ткаченко, переживання ідентичності актуалізується в процесі тієї діяльності, в якій людина проявляє себе як суб'єкт. Важливим механізмом її формування є самоусвідомлення, а сформована самосвідомість є передумовою її формування. Загалом становлення професійної ідентичності походить нерівномірно, а її зміни за психологічними характеристиками обумовлені специфікою індивідуально-особистісного розвитку спеціаліста на кожному з етапів професійного розвитку [11, с. 224].

І.П. Кузьміна на основі аналізу літературних джерел встановила, що суб'єктивні (особистісні) або внутрішні чинники, які впливають на процес формування професійної ідентичності пов'язані з ціннісно-смісловною сферою, самосвідомістю, самоактуаліза-

цією, рефлексивністю, компетентністю, вміннями, задоволенням, творчістю особистості [7, с. 105].

За результатами досліджень ряду закордонних авторів, процеси, пов'язані з конструюванням і розвитком ідентичності, тісно пов'язані з оцінками особистістю певних аспектів свого досвіду [13].

Становлення професійної ідентичності проходить ряд етапів, а одним з найбільш відповідальних, коли закладаються базові знання та уміння, уявлення про обрану професію, формується професійний ідеал, є етап навчання у професійному навчальному закладі. Так, М.Д. Крицька підкреслює, що навчання у ЗВО є найважливішою умовою формування професійної ідентичності та зазначає, що більшість науковців вважає, що внаслідок вікових особливостей саме період навчання у ЗВО є одним із найважливіших у становленні професійної ідентичності, яка виступає суттєвим аспектом самопізнання, без якого неможливо оптимізувати функціонування людини у відповідній сфері діяльності [6, с. 90].

Вважається, що професійна ідентичність студента є єдністю уявлень про себе, емоційних переживань та усвідомленої активності, що пов'язані з оволодінням професією, на основі якого з'являється почуття тотожності з самим собою як майбутнім спеціалістом.

Д. Бих та О. Журавльова на основі аналізу наукової літератури встановили, що процес формування у студентів професійної ідентичності починається з упевненості у правильності вибору професії та позитивного ставлення до себе як до суб'єкта навчально-професійної діяльності й майбутньої професійно-виробничої діяльності. Вони визначають професійну ідентичність майбутнього фахівця як усвідомлення своєї приналежності до певної професії, уявлення про свою відповідність певним її вимогам (певні якості особистості, знання та вміння) та співставлення своєї відповідності професійному образу. Професійна ідентичність студента свідчить про ступінь прийняття ним певної професійної діяльності як засобу самореалізації і розвитку та про ступінь визнання себе як професіонала [1, с. 56].

Т.М. Клибанівська вважає, що у період навчання у ЗВО уявлення студентів про власну професію істотно змінюються, тут вони усвідомлюють спрямованість майбутньої діяльності, їх погляди на професію змінюються від романтичних на фахово-технологічні, уявлення про неї постійно уточнюються та видозмінюються. На основі

цього все чіткіше формується їх професійна ідентичність [4, с. 52].

Chávez, J., Fauré, J., Barril. J.P. встановили, що у випадку суб'єктивного досвіду навчання, що включає позиційні зміни, ключовою для консолідації сприятливої професійної ідентичності є свобода волі [12].

Успішне становлення професійної ідентичності студента пов'язано з формуванням у нього психологічної готовності до певної професійної діяльності. О. Сафін вважає, що найважливіша умова розвитку готовності до професійної діяльності – це рівень розвитку потребово-мотиваційного компонента, який інтегрує визначення рівня і характеру розвитку готовності [10, с. 74].

І. Русановський зазначає, що поняття «професійна ідентичність» відображує уявлення особистості про свою роль у професійному співтоваристві, включаючи ціннісні та мотиваційні орієнтації, а також особисту суб'єктивність відносно своєї професійної приналежності. Автор підкреслює, що процес формування професійної ідентичності студентів еволюціонує з часом: на першому курсі студенти зазвичай мають обмежене та ідеалізоване уявлення про обрану ними професію, маючи лише загальні знання про неї з літератури, фільмів, розмов. На старших курсах студенти отримують більш глибокі знання, що сприяє формуванню у них більш реалістичного уявлення про майбутню професію. Причому, у формуванні повноцінного образу «Я» студента важливе прийняття реальних якостей, здібностей, характеру, переконань, а також усвідомлення і прийняття того, що деякі з цих якостей є професійно важливими та цінними [9].

В.В. Волошина зауважує, що віднесення майбутнім фахівцем себе до представників певної професійної групи дозволяє йому засвоювати норми, цінності й традиції групи, які поступово стають регуляторами його поведінки. Отже, важливим є не рівень досвідченості людини в професії, а її власне визнання того, що вона є «психологом», «педагогом», «лікарем» тощо [2, с. 16].

Отже, серед вчених спостерігається значний інтерес до вивчення поняття професійної ідентичності, її структури, чинників, етапів становлення, в тому числі і під час навчання у ЗВО, проте недостатньо дослідженим залишається питання психологічних особливостей професійної ідентичності студентів-психологів першого курсу, які знаходяться на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО з врахуванням мотиваційних, особистісних та ціннісно-смыслових чинників,

які впливають на неї. Саме цій проблемі присвячене наше дослідження.

Мета статті – дослідити психологічні особливості професійної ідентичності студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО та характер її взаємозв'язків з їх мотивацією до навчання, рефлексією, емпатійними здібностями та смисложиттєвими орієнтаціями.

Методи дослідження: метод узагальнення, систематизації даних наукової літератури, психологічне тестування, метод порівняння, методи математико-статистичної обробки результатів дослідження (кореляційний аналіз за критерієм Пірсона з використанням комп'ютерної програми SPSS Statistics 29.0.0.0).

У дослідженні використовувались наступні **психодіагностичні методики:** опитувальник професійної ідентичності студента У.С. Родигіної; проєктивна методика «Хто Я» Т. Макпартленда – М. Куна в модифікації Т.В. Рум'янцевої; діагностики мотивації навчання у ВУЗі Т.І. Ільїної; визначення рівня розвитку рефлексивності А.В. Карпова; діагностики емпатійних здібностей В.В. Бойка; тест смисложиттєвих орієнтацій Д.А. Леонтьєва.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось нами на базі Міжрегіональної академії управління персоналом міста Києва у червні 2024 року (наприкінці другого семестру навчання). У ньому брали участь 50 студентів першого курсу МАУП, спеціальностей психологія (38 осіб) та медична психологія (12 осіб), з них 13 хлопців та 37 дівчат віком від 17 до 20 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз результатів дослідження за опитувальником професійної ідентичності студентів У.С. Родигіної показав, що переважна частина студентів-психологів першого курсу (64%) мають 6-й тип професійної ідентичності (табл. 1), яка відзначається середньовиразною активною позицією з позитивним емоційним відношенням до майбутньої професії. Ці студенти вважають професію психолога одним із важливих способів самореалізації у житті, намагаються старанно та відповідально освоювати професійні знання та набувати професійних вмінь. У них спостерігається бажання працювати за фахом та прагнення значну частину часу проводити, займаючись тим, що пов'язане з обраною ними професією.

У 12% досліджуваних студентів-психологів був виявлений 4 тип професійної іден-

тичності (див. табл. 1), для якого властива середньовиразна активна позиція, що супроводжується негативними емоціями щодо майбутньої професії та всього, що з нею пов'язано, оскільки професія психолога задовольняє не всі їхні життєві потреби, а отже до різних навчально-професійних ситуацій ці студенти можуть ставитися по-різному: іноді вони намагаються активно ставити цілі та реалізовувати їх, а іноді пускати все на «самоплив».

10% студентів-психологів першого курсу мають 1-й тип професійної ідентичності з переважанням негативних емоцій щодо обраної професії психолога у сполученні з пасивною позицією (див. табл. 1). Ці студенти вважають, що вони помилились у виборі професії, оскільки вона не здатна задовольнити їхні потреби та стати для них засобом самореалізації у житті. Отже, з одного боку, можна констатувати певне розчарування цих студентів у професії психолога, що може бути наслідком того, що на вибір їх професійного спрямування вплинули їх батьки або інші значущі особи. З іншого боку, цей тип професійної ідентичності міг сформуватися внаслідок того, що на початку першого курсу в них було нереалістичне уявлення про професію психолога, недооцінка її складності, а в процесі навчання у цих студентів виявились певні труднощі в освоєнні професійних знань та вмінь, з'ясувались певні специфічні особливості професії психолога, які не відповідають їх потребам та бажанням.

10% досліджуваних студентів-психологів мають 9 тип професійної ідентичності (див. табл. 1), при якому домінують позитивні емоції по-відношенню до професії психолога з виразною активною позицією, яка виражає їх суб'єктне ставлення до своїх дій та вчинків з придбання ними професійних знань, умінь та навичок. Професія психолога повністю задовольняє потреби та запити цих студентів, у ній вони бачать своє покликання та спосіб

самореалізації, у них спостерігається виразне бажання у майбутньому працювати психологом, схильність до активної постановки цілей та їх досягнення. Крім того, вони активно використовують можливості щодо набуття досвіду практичної психологічної діяльності, читають додаткову психологічну літературу. Таких студентів-психологів доцільно вже на першому курсі залучати до наукової роботи за обраною спеціальністю.

У незначній частині досліджуваних спостерігаються 3-й та 5-й типи професійної ідентичності (по 2% студентів) (див. табл. 1). Для студентів з 3-м типом профіидентичності властиво переважання позитивних емоцій стосовно професії психолога, у них присутнє бажання більшу частину часу проводити, займаючись тим, що пов'язане з цією професією, проте пасивна позиція, відсутність активних усвідомлених дій щодо її освоєння. Це так звані «мрійники». А у студентів з 5-м типом професійної ідентичності з середньовиразною активною позицією у сполученні з нейтральними емоціями щодо майбутньої професії ставлення та переважання певних емоцій до різних навчально-професійних ситуацій залежить від характеру цих ситуацій.

Отже, у переважній частині досліджуваних студентів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО наприкінці другого семестру сформувалась достатньо активна суб'єктна позиція з освоєння обраної професії психолога при позитивному емоційному ставленні до неї, що сприяє кращому оволодінню ними професійними знаннями.

З метою з'ясування деяких аспектів структури ідентичності студентів-психологів, пов'язаних з їх уявленням про особливості свого «Я», в тому числі про їх учбово-професійну рольову позицію та професійну перспективу, ми розглянули результати дослідження за методикою «Хто Я?» Т. Макпартленда – М. Куна (табл. 2,

Таблиця 1
Розподіл досліджуваних студентів-психологів за типами професійної ідентичності

Шкала «Усвідомлена активність»	Шкала «Емоційне ставлення»		
	Переважно негативні емоції	Немає явного переважання	Переважно позитивні емоції
Низький рівень	Тип 1 10%	Тип 2 0%	Тип 3 2%
Середній рівень	Тип 4 12%	Тип 5 2%	Тип 6 64%
Високий рівень	Тип 7 0%	Тип 8 0%	Тип 9 10%

табл. 3). У результаті ми встановили, що у переважній більшості студентів-психологів першого курсу (у 80%) спостерігається високий рівень самопрезентації, що свідчить про їх різнобічне уявлення про себе, про різні аспекти свого «Я», добре розвинену рефлексію, що дозволяє їм краще управляти своєю поведінкою та взаємодіяти з іншими людьми.

Таблиця 2
Кількість досліджуваних студентів-психологів з різним рівнем самопрезентації за методикою «Хто Я?»

№ з/п	Рівень самопрезентації	Загальна кількість характеристик себе	Кількість осіб у %
1	Низький рівень	0–5	2%
2	Середній рівень	9–14	18%
3	Високий рівень	15 і більше	80%

Середній рівень за цим показником був у 18% студентів-психологів, який свідчить про достатньо добре розвинену у них здатність до самоаналізу та загалом сформоване уявлення про себе, проте вони ще недостатньо добре пізнали себе. І лише у одного студента-психолога (2% осіб) спостерігався низький рівень уявлення про себе, який може свідчити про кризу ідентичності, яка проявляється в поганому усвідомленні себе, своєї індивідуальності, що супроводжується безпорадністю у житті, нездатністю поставити певні життєві цілі, виробити власні цінності.

Також ми проаналізували деякі найбільш важливі в контексті нашого дослідження показники тесту «Хто Я?» у досліджуваних студентів-психологів першого курсу та з'ясували, що по 30% осіб мали слабо та помітно виразне соціальне «Я», у яке входили характеристики ними своїх соціальних ролей (гендерних, сімейних, учбово-професійних, світоглядних та ін.), а у 16% осіб соціальне «Я» було яскраво виразне, що свідчить про чітке усвідомлення ними своїх різних соціальних ролей у стосунках зі значимим оточенням та передбачених ними функцій (табл. 3). Проте, 24% досліджуваних за цим компонентом структури ідентичності не надали жодної характеристики себе, що може свідчити про недостатню усвідомленість ними своїх соціальних ролей та недостатню зрілість їх соціальної ідентичності, а іноді – про деяку інфантильність особистості.

У 46% студентів в структурі їх соціального «Я» взагалі не представлені учбово-професійні ролі (Я студент, Я навчаюсь в інституті,

Таблиця 3
Особливості прояву показників структури ідентичності у досліджуваних студентів-психологів

Показники тесту «Хто Я?»		Кількість осіб у %
Соціальне «Я»	Не представлено	24%
	Слабо виразне	30%
	Помітно виразне	30%
	Яскраво виразне	16%
Учбово-професійні ролі	Не представлено	46%
	Помітно виразне	46%
	Яскраво виразне	8%
Професійна перспектива	Не представлено	78%
	Представлено	22%
Діяльнісне «Я»	Не представлено	10%
	Слабо виразне	44%
	Помітно виразне	30%
	Яскраво виразне	16%

Я студент-психолог тощо), що вказує недостатнє усвідомлення ними себе в якості активного суб'єкта навчальної діяльності у ЗВО. Проте, у 46% досліджуваних їх учбово-професійні ролі були помітно виразні, а у 8% осіб, навіть яскраво виразні (див. табл. 3), що свідчить про чітке усвідомлення ними суб'єктом учбово-професійної діяльності та функцій, які вона передбачає. При цьому у 30% осіб були помітно виразні характеристики їх діяльнісного «Я» (самооцінка здібності до діяльності, навичок, вмінь, знань, досягнень, інтересів), а у 16% осіб ці характеристики були яскраво виразні, що свідчить про усвідомлення ними аспектів своєї особистості, пов'язаних зі здійсненням різних видів діяльності та вказує на їх суб'єктну позицію. Характеристики діяльнісного «Я» зовсім не представлені лише у 10% студентів-психологів першого курсу, для яких характерною є знижена активність, деяка пасивність у діяльності.

Характеристики, пов'язані з професійною перспективою (Я майбутній психолог) були представлені в структурі ідентичності 22% студентів-психологів, а отже достатньо помітна частина досліджуваних, наприкінці першого курсу бачать себе в ролі майбутнього фахівця обраної ними професії. Але у 78% досліджуваних характеристики професійної перспективи в структурі їх ідентичності не представлені взагалі. Це пояснюється, на нашу думку тим, що частина досліджуваних вже розчарувались у професії психолога та не бачать себе в ній в майбутньому, у частини студентів можливі сумніви щодо роботи в майбутньому за спеціальністю, і причиною

цього може бути нестабільність у суспільстві, невпевненість у завтрашньому дні, і у тому, чи вдасться закінчити навчання у ЗВО успішно, і поступове пізнання себе у процесі навчання. Треба при цьому, враховувати, що ці студенти знаходяться лише на адаптаційному етапі професійної соціалізації, вони пристосовуються до вимог навчання, пізнають особливості професії психолога.

Важливим психологічним чинником, що впливає на становлення професійної ідентичності студентів є мотиваційний, який ми досліджували за допомогою методики діагностики мотивації до навчання у ВУЗі Т.І. Ільїної. Результати цього тесту показали, що у переважній більшості студентів-психологів першого курсу (у 68%) домінуючим мотивом навчання у ЗВО є придбання знань (рис. 1), а отже для них характерними є допитливість, достатня активність щодо засвоєння знань та оволодіння вміннями у процесі навчання, вони схильні вивчати різні дисципліни достатньо глибоко, як правило, вони не потребують постійного зовнішнього стимулювання з боку адміністрації ЗВО.

Майже п'ята частина досліджуваних студентів-психологів першого курсу (16%) пере-

важно мотивовані на отримання диплому (рис. 1), а не на придбання необхідних знань, умінь та навичок, тобто вони орієнтовані на наявність вищої освіти, яка може забезпечити їм певний статус та визнання у суспільстві.

Лише 10% студентів-психологів першого курсу переважно мотивовані на оволодіння професією (рис. 1), тобто для них важливим є засвоєння знань саме тієї професії, яку вони обрали, виразний інтерес та зацікавленість інформацією, яка пов'язана з обраною професією. Крім того, у 6% досліджуваних студентів спостерігається рівна значущість мотивів оволодіння професією та отримання диплому, що свідчить про те, що цим студентам необхідна вища освіта для просування по службі.

Співставлення типів професійної ідентичності та домінуючих мотивів до навчання у ЗВО показало, що студентам-психологам першого курсу з різним типом професійної ідентичності властиві різні переважаючі мотиви до навчання у ЗВО. Так, у студентів-психологів першого курсу з 1 типом професійної ідентичності переважають мотиви оволодіння професією та отримання диплому – по 4% осіб, а мотив придбання знань переважає лише у 2% студентів з цим типом профіідентичності (табл. 4).

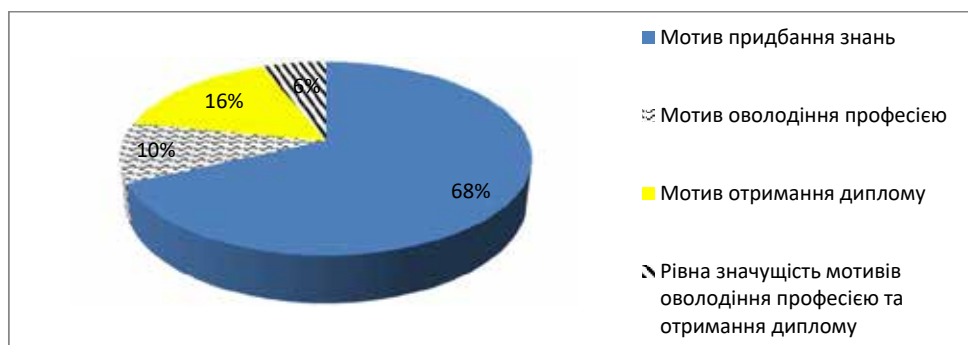

Рис. 1. Переважаючі мотиви до навчання у ЗВО досліджуваних студентів-психологів першого курсу за методикою Т.І. Ільїної

Таблиця 4

Співставлення типів професійної ідентичності з домінуючими мотивами до навчання у ЗВО досліджуваних студентів-психологів

Типи професійної ідентичності	Домінуючі мотиви до навчання у ЗВО			
	Мотив придбання знань	Мотив оволодіння професією	Мотив отримання диплому	Рівна значущість мотивів оволодіння професією та отримання диплому
1 тип	2%	4%	4%	0%
3 тип	0%	2%	0%	0%
4 тип	12%	0%	0%	0%
5 тип	2%	0%	0%	0%
6 тип	42%	6%	12%	4%
9 тип	8%	0%	0%	2%

Студенту з 3 типом професійної ідентичності (2% осіб) властиве переважання мотиву оволодіння професією. А в усіх досліджуваних студентів-психологів (у 12% осіб) з 4-м типом професійної ідентичності переважає мотив придбання знань. Саме домінування цього ж мотиву характерно і для студента (2% осіб) з 5 типом професійної ідентичності (табл. 4).

У переважній кількості студентів-психологів (42% осіб) з 6 типом професійної ідентичності також домінує мотив отримання знань. У 12% осіб з цим же типом переважає мотив отримання диплому, у 6% досліджуваних переважає мотив оволодіння професією, а у 4% осіб спостерігається рівна значущість мотивів оволодіння професією та отримання диплому. А для більшості студентів-психологів з 9 типом професійної ідентичності (8% осіб) властиво переважання мотиву придбання знань.

Отже, нами помічена певна тенденція: більшості студентів з типами ідентичності, в яких проявляється середньовиразна або яскраво виразна активна позиція до професії психолога властиво переважання мотиву отримання знань. Тобто, саме активна суб'єктна позиція у студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО орієнтує їх на придбання професійних знань, розширення свого кругозору.

Серед особистісних чинників, що впливають на становлення професійної ідентичності студентів-психологів ми дослідили рівень їх рефлексивності та рівень емпатійних здібностей (табл. 5). У переважній кількості студентів-психологів (68% осіб) виявлений середній рівень рефлексивності, при цьому 14% осіб мали високий її рівень (див. табл. 5), а отже у них добре розвинену здатність до самоаналізу своїх дій, до планування своєї діяльності, прогнозування наслідків своїх дій, що є професійно-важливою для психологів. Проте, низький рівень рефлексивності спостерігався у 18% осіб, що вказує недостатньо розвинену здатність до самоаналізу себе, різних сторін своєї особистості, своїх дій, помилок, а також до планування своєї діяльності, прогнозування наслідків своїх дій.

Насторожує той факт, що рівень емпатійних здібностей у переважній більшості студентів-психологів першого курсу був знижений (у 50% осіб) та дуже низький (у 20% осіб). Середній їх рівень спостерігався лише у 30% осіб, а з дуже високий рівень взагалі не виявлений (див. табл. 5). Отже, нами помічена загальна тенденція недостатнього рівня розвитку емпатійних здібностей у студентів-психологів першого курсу, що пояснюється, на наш погляд, тим, що вже більше двох років в умовах війни в нашій країні, у населення спостерігається підвищений рівень стресу, який, на думку ряду вчених, послаблює здатність до емпатії. При цьому, юнацький вік є вважається сензитивним періодом для розвитку емпатії та закріплення її в якості особистісної характеристики. А оскільки емпатійні здібності є важливими для успішної професійної соціалізації майбутніх психологів, то необхідно особливу увагу звернути на їх розвиток у студентів-психологів, починаючи з першого курсу, і особливо в сучасних складних обставинах у нашій країні.

Дослідження ціннісно-сміслового чинника професійної ідентичності за допомогою «Тесту смисложиттєвих орієнтацій» показало, що у більшості досліджуваних студентів-психологів (у 62% осіб) був виявлений середній рівень осмисленості життя (рис. 2), при якому проявляється достатній інтерес до життя, середня його емоційна насиченість, здатність ставити цілі у житті, але не завжди їх досягати, достатня віра у свої сили щодо управління своїм життям. При цьому 12% досліджуваних мали високий рівень осмисленості життя. Такі студенти схильні сприймати сам процес життя наповненим важливими та цікавими подіями, справами, вони схильні намічати собі цілі у житті (близькі та перспективні), які надають життю осмисленість, приймати обдумані рішення та втілювати їх у життя, щиро вірять у свою здатність керувати своїм життям. Саме така позиція, як правило, стимулює прояв активної суб'єктної позиції у сфері професійної діяльності.

Проте, у чверті досліджуваних студентів (у 26%) був виявлений низький рівень осмис-

Таблиця 5
Особливості прояву рефлексивності та емпатійних здібностей у досліджуваних студентів-психологів

Рівень рефлексивності			Рівень емпатійних здібностей			
Низький	Середній	Високий	Дуже низький	Знижений	Середній	Дуже високий
Кількість осіб у %						
18%	68%	14%	20%	50%	30%	0%

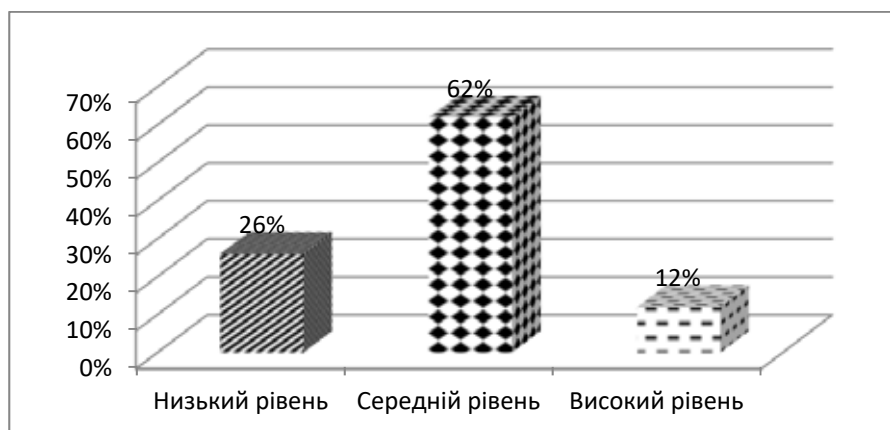

Рис. 2. Особливості прояву осмисленості життя у досліджуваних студентів-психологів

леності життя (див. рис. 2), який пов'язаний з відсутністю інтересу до життя, певного життєвого смислу, чітких цілей у житті, зневіра у своїй здатності контролювати події свого життя. Можна вважати, що це своєрідний екзистенційний вакуум згідно теорії логотерапії В. Франкла, при якому людина часто відчуває нудьгу, апатію, невпевненість у завтрашньому дні, не знає чим зайнятись, чим наповнити своє життя, і навіть, нерідко шукає ілюзорні способи компенсації цієї внутрішньої пустоти. Саме такий стан може знижувати активність по освоєнню обраної професії, формувати невизначеність у майбутній професійній діяльності, сприяти розчаруванню у ній. На думку ряду вчених, саме середній та високий рівень осмисленості життя сприяють розвитку високого рівня професійної ідентичності студента – майбутнього психолога.

Кореляційний аналіз (за критерієм Пірсона) між показниками структури ідентичності студентів-психологів та їх професійною ідентичністю, а також показниками мотиваційного, особистісного та ціннісно-смиислового її чинників показав, що тільки показник рефлексивного «Я», в який входять персональна ідентичність (особистісні якості, особливості характеру, емоційне відношення до себе) та глобальне, екзистенціальне «Я» (твердження глобального характеру, які недостатньо показують відмінності однієї людини від іншої – людина розумна, жива істота) утворив значущі прямі взаємозв'язки з таким показником професійної ідентичності як активність ($r=0,292$), а також з рефлексивністю ($r=0,290$) та емпатійними здібностями ($r=0,365$). Крім того, показник рефлексивного «Я» був тісно та прямо взаємопов'язаний з загальним уявленням про себе або з самопрезентацією ($r=0,821$) (табл. 6).

Все це свідчить про те, що для студентів-психологів першого курсу з добре розвиненим усвідомленням себе та своїх якостей властива вища активність по освоєнню професійної діяльності психолога, краща здатність до самоаналізу себе, своїх особливостей, розуміння себе, і при цьому здатність до розуміння інших людей, їх поведінки, до співпереживання їм. У свою чергу, студенти, які краще розуміють та усвідомлюють свої різноманітні якості та риси характеру володіють більш розвиненим уявленням про себе.

Крім того, показник загального уявлення про себе був значущо прямо взаємопов'язаний з такими складовими структури ідентичності як соціальне «Я» ($r=0,542$), учбово-професійними ролями ($r=0,381$), фізичним «Я» ($r=0,415$), діяльнісним «Я» ($r=0,437$), а останній показник в свою чергу – з учбово-професійними ролями ($r=0,377$). Тобто, студенти-психологи з більш розвиненим уявленням про себе краще усвідомлюють різні свої соціальні ролі, в тому числі й учбово-професійні, у них більш розвинений фізичний образ себе, активна позиція суб'єкта діяльності, яка в свою чергу стимулює усвідомлення ними своєї учбово-професійної ролі студента.

Кореляційний аналіз взаємозв'язків між показниками професійної ідентичності студентів-психологів (позитивні емоції задоволеності професією, негативні емоції незадоволеності професією, активне ставлення до професії, пасивне ставлення до професії) та її психологічними чинниками показав, що показник позитивних емоцій задоволеності професією значущо прямо взаємопов'язаний з раціональним каналом емпатії ($r=0,446$), ідентифікацією в емпатії ($r=0,473$), сумарним показником емпатії ($r=0,493$), мотивами оволодіння професією ($r=0,524$) та отримання диплому ($r=0,351$), а також з показниками цілей

Таблиця 6

Кореляційні взаємозв'язки між показниками структури ідентичності, професійної ідентичності та її психологічними чинниками у досліджуваних студентів-психологів

Показники	Соціальне «Я»	Учбово-професійні ролі	Фізичне «Я»	Діяльнісне «Я»	Рефлексивне «Я»
Загальне уявлення про себе	,542**	,381**	,415**	,437**	,821**
Учбово-професійні ролі	,782**	1	0,099	,377**	0,006
Фізичне «Я»	,373**	0,099	1	0,096	0,196
Діяльнісне «Я»	,293*	,377**	0,096	1	0,088
Рефлексивність	0,032	0,001	0,017	-0,176	,290*
Сумарний показник емпатії	0,092	0,031	0,033	0,004	,365**
Активність по освоєнню професії	-0,149	-0,188	-0,026	-0,142	,292*

Примітка: ** – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p=0,01$

* – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p=0,05$

в житті ($r=0,540$), процесу життя ($r=0,376$), локусом контролю свого Я ($r=0,394$), локусом контролю життя ($r=0,296$) та загальним показником осмисленості життя ($r=0,416$). При цьому, він був зворотною взаємопов'язаний з пасивним відношенням до оволодіння професією ($r=-0,407$) (табл. 7). Отже, студенти-психологи першого курсу з переважанням позитивних емоцій задоволення професією мають краще розвинений раціональний канал емпатії, ідентифікацію в емпатії, і загалом кращі емпатійні здібності, у них домінують мотиви оволодіння професією та отримання диплому, їхнє відчуття осмисленості свого життя вище, оскільки вони вже мають більш ясні життєві цілі, більшу емоційну насиченість життя, переконані в можливості впливати на своє життя, будувати його у відповідності з поставленими цілями, контролювати процес життя.

Показник негативних емоцій незадоволення професією утворив зворотні взаємозв'язки з мотивами оволодіння професією ($r=-0,465$) та отримання диплому ($r=-0,326$), показниками цілей в житті ($r=-0,511$), процесу життя ($r=-0,362$), локусом контролю свого Я ($r=-0,302$), локусом контролю життя ($r=-0,344$) та загальним показником осмисленості життя ($r=-0,430$). При цьому, він прямо взаємопов'язаний з пасивним ставленням до оволодіння професією ($r=0,467$). Таким чином, у досліджуваних студентів-психологів першого курсу з переважанням негативних емоцій незадоволення професією спостерігається схильність до меншої виразності мотивів оволодіння професією та отримання диплому, при цьому вони не мають чітких цілей у житті, незадоволені своїм життям, у них знижений інтерес до життєвих подій, віра в свої можливості впливати на нього,

а також осмисленість власного життя, що, на нашу думку, і спричиняє їх пасивність з оволодіння професією.

Показник активного ставлення до професії значущо прямо взаємопов'язаний з рефлексивністю ($r=0,342$), раціональним каналом емпатії ($r=0,374$), ідентифікацією в емпатії ($r=0,443$), сумарним показником емпатії ($r=0,384$), мотивом оволодіння професією ($r=0,294$) та показником цілей в житті ($r=0,436$). А показник пасивного ставлення до професії значущо зворотною взаємопов'язаний з ідентифікацією в емпатії ($r=-0,377$), показниками цілей в житті ($r=-0,447$), процесу життя ($r=-0,363$), локусом контролю життя ($r=-0,366$), загальним показником осмисленості життя ($r=-0,371$). Тобто, студенти-психологи першого курсу з активним відношенням до професії мають кращу здатність до розуміння інших людей, їх стану, проблем, поведінки, до ототожнення себе з іншою людиною, що дозволяє більш глибоко та точно зрозуміти її внутрішній світ, у них переважає мотив оволодіння професією, вони мають більш ясні життєві цілі. А студенти-психологи з більш пасивним ставленням до обраної професії нездатні поставити себе на місце іншої людини, в них гірше розвинена здатність розуміти інших людей, відсутні ясні цілі у житті, проявляється більша незадоволеність процесом життя, знижена віра у власну здатність контролювати своє життя.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведене емпіричне дослідження показало, що переважна більшість студентів-психологів першого курсу мають 6-й тип професійної ідентичності, яка характеризується середньовиразною активною позицією з позитивним емоційним ставленням щодо майбутньої професії. Для них про-

Таблиця 7

Кореляційні взаємозв'язки між показниками професійної ідентичності та її психологічними чинниками у досліджуваних студентів-психологів

Показники	Рефлексивність	Раціональний канал емпатії	Цілі в житті	Процес життя	Локус контролю Я	Осмисленість життя	Позитивні емоції задоволення професією	Негативні емоції незадоволення професією	Активне ставлення до професії	Пасивне ставлення до професії
Позит. емоції задоволення професією	0,196	,446**	,540**	,376**	,394**	,416**	1	-,706**	,648**	-,407**
Негативні емоції незадоволення професією	-0,057	-0,259	-,511**	-,362**	-,302*	-,430**	-,706**	1	-,302*	,467**
Активне ставлення до професії	,342*	,374**	,436**	0,172	0,252	0,269	,648**	-,302*	1	-,393**
Пасивне ставлення до професії	-0,176	-0,055	-,447**	-,363**	-0,227	-,371**	-,407**	,467**	-,393**	1
Ідентифікація в емпатії	,305*	0,269	0,181	0,181	-0,011	0,123	,473**	-0,210	,443**	-,377**
Сумарний показник емпатії	,287*	,435**	,296*	,340*	0,229	,328*	,493**	-0,114	,384**	-0,198
Мотив оволодіння професією	0,027	,416**	,454**	,381**	,437**	,401**	,524**	-,465**	,294*	-0,248
Мотив отримання диплому	0,005	,290*	,301*	,300*	,306*	,313*	,351*	-,326*	0,173	-0,170
Локус контролю життя	-0,247	0,127	,723**	,768**	,714**	,871**	,296*	-,344*	0,181	-,366**

Примітка: ** – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p=0,01$

* – значущий кореляційний зв'язок на рівні $p=0,05$

фесія психолога є одним із важливих способів самореалізації у житті, тому вони старанно освоюють професійні знання та вміння. У переважній більшості досліджуваних спостерігається також високий рівень самопрезентації, що свідчить про їх різнобічне уявлення про себе, про різні аспекти свого «Я», добре розвинену рефлексію. Проте, серед досліджуваних студентів-психологів характеристики професійної перспективи представлені лише у п'ятій частині досліджуваних, що може свідчити про те, що частина з них вже розчарувались у професії психолога та не бачать себе в ній в майбутньому, а у частині студентів можливі сумніви щодо роботи за спеціальністю з причини нестабільності у суспільстві, ускладненого пристосовування до вимог навчання.

Встановлено, що у переважній більшості студентів-психологів першого курсу домінуючим мотивом навчання у ЗВО є придбання знань, проте, майже п'ята частина досліджуваних переважно мотивовані на отримання диплому, тобто орієнтовані на наявність вищої освіти, яка може забезпечити їм певний статус та визнання у суспільстві. Також встановлено, що саме активна суб'єктна позиція у студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО орієнтує їх на придбання професійних знань, розширення свого кругозору.

На основі кореляційного аналізу виявлено, що студенти-психологи першого курсу з переважанням позитивних емоцій задоволення професією психолога та активним ставленням до неї мають більш ясні

життєві цілі, більшу емоційну насиченість життя, переконані в можливості впливати на своє життя, будувати його у відповідності з поставленими цілями, контролювати процес життя. Крім того, у таких студентів кращі емпатійні здібності, здатність до самоаналізу, у них домінує мотив оволодіння професією. А у досліджуваних студентів-психологів з переважанням негативних емоцій незадоволення обраною професією та пасивним відношенням до неї спостерігається знижена осмисленість власного життя, відсутність ясних життєвих цілей, більша незадоволеність процесом життя, знижена віра у власну здатність контролювати своє життя. Крім того, для студентів-психологів першого курсу з добре розвиненим усвідомленням себе та своїх якостей властива вища активність щодо освоєння професійної діяльності психолога, краща здатність до самоаналізу себе, своїх

особливостей, розуміння себе, і при цьому здатність до розуміння інших людей, їх поведінки, до співпереживання їм.

Таким чином, для успішного становлення професійної ідентичності студентів-психологів на адаптаційному етапі професійної соціалізації у ЗВО необхідно сприяти їх активному самопізнанню, розвитку їх рефлексивності, емпатійних здібностей, навчати їх постановці цілей у житті як близьких, так і віддалених, стимулювати їх інтерес до життя, формувати впевненість у можливості управління своїм життям, в тому числі і учбово-професійним.

У перспективі ми плануємо дослідити зв'язок навчальної мотивації зі смисложиттєвою орієнтацією та професійно важливими якостями студентів-психологів першого курсу, як важливих психологічних чинників становлення їх професійної ідентичності.

Література:

1. Бих Д., Журавльова О. Психологічні особливості професійної ідентичності студентів. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (15 трав. 2018 р.) / за заг. ред. Л. В. Засекіної, А. В. Кульчицької. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2018. С. 54–57.
2. Волошина В. В. Професійна ідентичність як детермінанта психологічного здоров'я майбутнього психолога. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 20. С. 13–20.
3. Гавриловська К. П., Вигівська О. В. Психологічні механізми формування професійної ідентичності студентів-випускників спеціальності «психологія». *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 173–177.
4. Клибанівська Т. М. Професійна ідентичність: теоретичний аспект. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 1, Т. 2. С. 52–56.
5. Коняєва Л. Д. Становлення професійної ідентичності студентів в процесі соціалізації у вищому навчальному закладі. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.: сер.: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ «Київський університет», 2013. Вип. 6. С. 15–19.
6. Крицька М. Д. Психологічні особливості професійної ідентичності студентів-психологів на різних етапах навчання. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6, Т. 1. С. 88–90.
7. Кузьміна І. П. Професійна ідентичність майбутніх фахівців. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. Вип. 1. С. 102–106.
8. Макарова О. П. Професійна ідентичність: структура та особливості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3, Т. 1. С. 77–82.
9. Русановський І. Психологічні особливості професійної ідентичності студентів-психологів: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр». Хмельницький: Хмельницький національний університет, 2023. 94 с.
10. Сафін О. Умови розвитку психологічної готовності студентів-психологів до професійної діяльності. *Наука і освіта*, № 3, 2022. С. 70–75.
11. Ткаченко А. Ю. Професійна ідентичність особистості в процесі професіоналізації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 221–228.
12. Chávez J., Fauré J., Barril J. P. The role of agency in the construction and development of professional identity. *Learning: research and practice*. 2022. № 9 (1). P. 93–108.
13. Rojas J. C., Faure J., Barril J. P., Almuna J. Construction of professional identity in novel teachers. Learning experiences: Help or hindrance? *European Journal of Psychology of Education*. 2024. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10212-024-00824-7> (індексовано в Scopus).

УДК 159.923:314.151.3-054.73

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.2>**Маргарита КУДІНОВА**

кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри загальної та практичної психології, комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради,
kudinovamargarita@khnnra.edu.ua
ORCID: 0000-0002-0599-4708

Дарія КОЖАНОВА

здобувачка 4 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія, комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, kozanovaddd@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0904-6166

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Актуальність дослідження психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні зумовлена масштабною цю явища та його вагомим впливом на життя українського суспільства. Станом на початок 2024 року в Україні офіційно зареєстровано 4,9 млн ВПО, що підкреслює нагальність вивчення психологічних проблем цієї категорії населення.

Дослідження спрямоване на здійснення ґрунтовного огляду та узагальнення наявних теоретичних підходів, концепцій та емпіричних даних стосовно психологічних проблем, викликів та специфічних рис, притаманних ВПО, які зазнали вимушеного переселення внаслідок російсько-української війни.

У роботі використано комплекс теоретичних методів, включаючи теоретичний аналіз наукової літератури, систематизацію, SWOT-аналіз, узагальнення, порівняльний аналіз та синтез. Ці методи дозволили всебічно дослідити психологічні особливості ВПО, упорядкувати їх за різними сферами особистості, визначити сильні і слабкі сторони, можливості та загрози.

Вперше здійснено комплексний аналіз психологічних особливостей ВПО з використанням SWOT-аналізу, що дозволило систематизувати та узагальнити наявні дані. Розроблено структуровану таблицю психологічних особливостей ВПО, яка охоплює мотиваційну, когнітивну, емоційну та поведінкову сфери особистості.

Дослідження виявило, що вимушене переселення має комплексний вплив на особистість ВПО, які стикаються з низкою психологічних проблем, включаючи зниження самооцінки, когнітивні порушення, емоційну нестабільність та труднощі в соціальній адаптації, що може призвести до кризи ідентичності. Водночас, ВПО демонструють певні сильні сторони, зокрема здатність до адаптації в нових умовах та потенціал для особистісного зростання. SWOT-аналіз розкрив не лише слабкі сторони та загрози, але й можливості для розвитку та адаптації ВПО. Розуміння цих психологічних особливостей є критично важливим для розробки ефективних стратегій підтримки ВПО, які мають враховувати комплексний характер впливу вимушеного переселення на особистість при плануванні та реалізації програм психологічної допомоги та соціальної адаптації.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, вимушене переселення, адаптація, криза ідентичності, психоемоційний стан, соціальна інтеграція.

Marharyta Kudinova, Dariia Kozhanova. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

The relevance of studying the psychological characteristics of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine arises due to the scale of this phenomenon and its significant impact on the life of Ukrainian society. As of the beginning of 2024, 4.9 million IDPs were officially registered in Ukraine, which emphasizes the urgency of studying the psychological problems of this population category.

The study aims to provide a thorough review and synthesis of existing theoretical approaches, concepts and empirical data on psychological problems, challenges and specific features inherent in IDPs who have been internally displaced as a result of the Russian-Ukrainian war.

The study used a set of theoretical methods, including theoretical analysis of scientific literature, systematization, SWOT analysis, generalization, comparative analysis and synthesis. These methods made it possible to comprehensively study the psychological characteristics of IDPs, organize them into different areas of personality, identify strengths and weaknesses, opportunities and threats.

For the first time, a comprehensive analysis of the psychological characteristics of IDPs using SWOT analysis was carried out, which allowed to systematize and summarize the available data. A structured table of psychological characteristics of IDPs was developed, which covers the motivational, cognitive, emotional and behavioral spheres of personality.

The study found that forced displacement has a complex impact on the personality of IDPs, who face a number of psychological problems, including lowered self-esteem, cognitive impairment, emotional instability and difficulties in social adaptation, which can lead to an identity crisis. At the same time, IDPs demonstrate certain strengths, including the ability to adapt to new conditions and the potential for personal growth. The SWOT analysis revealed not only weaknesses and threats, but also opportunities for IDPs' development and adaptation. Understanding these psychological characteristics is critical for

the development of effective IDP support strategies, which should take into account the complex nature of the impact of forced displacement on the individual when planning and implementing psychological assistance and social adaptation programs.

Key words: *internally displaced persons, forced resettlement, adaptation, identity crisis, psycho-emotional state, social integration.*

Постановка проблеми. Вимушене внутрішнє переміщення є однією з гострих проблем сучасної України, спричинене війною. Унаслідок анексії Автономної Республіки Крим, тимчасової окупації частин територій Донецької, Луганської, Запорізької, Харківської, Херсонської областей з'явилась велика кількість осіб, які змушені залишити місця свого постійного проживання та переселитися до інших регіонів України. За інформацією Міністерства соціальної політики України станом на початок 2024 року в Україні офіційно зареєстровано 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Внутрішньо переміщеною особою в Україні вважається громадянин, іноземець, або особа без громадянства, що законно перебуває на території України та була змушена покинути своє звичне місце проживання, в результаті, або задля уникнення наслідків військового конфлікту, порушень прав людини, окупації чи у випадку виникнення надзвичайної ситуації. Внутрішньо переміщені особи не перетинають міжнародно визнаний державний кордон, а залишаються на території України [3, с. 43].

Серед факторів вимушеного переселення, які становлять загрозу безпеці громадян, виокремлюють:

- соціальні зіткнення із застосуванням насильства (включає фізичні напади, погрози, дискримінацію та інші форми переслідування);

- переслідування за національною, політичною, релігійною та іншою ознакою (виявляється у різних формах, таких як обмеження доступу до працевлаштування, освіти, соціального захисту та інших можливостей);

- зміна політичної ситуації або політичного ладу (включає воєнні конфлікти, збройні сутички, а також політичні переслідування або репресії);

- природні та антропогенні катастрофи [1, с. 137].

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) стикаються з численними викликами та труднощами, зазнаючи значного психологічного навантаження. Вимушене переселення, руйнування звичного способу життя, втрата майна, соціальних зв'язків та перспектив на майбутнє – усе це створює сприятливі умови для виникнення різноманітних психологічних проблем серед ВПО.

Е. Михлюк та І. Логовський вимушену міграцію характеризують як екстремальну та кризову ситуацію. Подібно до будь-якої іншої кризової ситуації, вимушена міграція призводить до глибокої та часто незворотної трансформації внутрішньої структури особистості переселенців, впливаючи на їхні цінності, патерни поведінки, мотиви, життєві цілі тощо. Людина, змушена приймати рішення про виїзд з історичної батьківщини, опиняється в кризових умовах, адже за одну мить зруйноване звичне життя, а чіткі орієнтири для подальшого розвитку подій майбутнього відсутні. Науковці додають, що вимушене переселення є складною життєвою ситуацією, що травмує психіку як самим процесом міграції, так і умовами нового соціокультурного середовища, яке висуває власні вимоги до адаптації особистості. Вимушену міграцію можна віднести до екстремальних ситуацій, оскільки перед людиною постає проблема виживання та постійна боротьба з надзвичайно складними життєвими обставинами. Через те, що життєва ситуація переселенців руйнує колишні, звичні форми взаємодії з навколишнім середовищем, біженцям доводиться не лише формувати в собі нові цінності, переконання та моделі поведінки, характерні для нового оточення, а й знаходити в собі сили відмовитися від попередніх [6, с. 105–106].

Проте, незважаючи на масштабність цього явища та його вагомий вплив на життя українського суспільства, психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб досі залишаються недостатньо вивченими. Глибоке розуміння емоційних станів, копінг-стратегій та адаптаційних можливостей ВПО має вирішальне значення для розробки ефективних програм психологічної підтримки та соціальної реінтеграції цієї вразливої категорії населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми ВПО вивчалась як вітчизняними так і зарубіжними науковцями. Зокрема, у працях вітчизняних науковців досліджувались такі аспекти: особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини) (В. Педоренко), психологічні особливості життєстійкості внутрішньо переміщених осіб (Е. Михлюк та І. Логовський), особливості інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб у нових територіальних громадах (Ю. Каплан), внутріш-

ньо переміщені особи як категорія вимушених мігрантів (М. Логвинова), особливості адаптації дітей вимушених переселенців (О. Ємчик), особливості психосоціального благополуччя внутрішньо переміщених осіб (А. Голотенко), психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми (Л. Мельник), особливості емоційного стану у внутрішньо переміщених осіб (О. Семікіна, В. Федченко, І. Явдак, О. Череднякова, С. Волкова), особливості психічного здоров'я внутрішньо переміщених осіб і вимушених переселенців (Ю. Алябіна), проблема емоційного стану біженців та переселенців за умов військового конфлікту в Україні на прикладі студентів (Н. Шиліна), трансформація ідентичностей внутрішньо переміщених осіб у процесі їх соціокультурної адаптації та інтеграції у нові територіальні громади (О. Газізова).

Грунтовний внесок у дослідження проблем внутрішньо переміщених осіб зроблено у монографії В. Кердивара і В. Христенка «Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту». У своїй роботі автори розглядають психологічні особливості ВПО зі сходу України, що виникли внаслідок збройного конфлікту між Україною та Росією, включаючи поняття синдрому жертви, його характеристик, методи діагностики та фактори, які провокують його виникнення [4, с. 46].

Психологічний вплив примусового переміщення також вивчали зарубіжні науковці R. Redfield, R. Linton, M. Herskovits. Проведене дослідження виявило, що у ВПО частіше спостерігаються тривожні розлади, невпевненість у собі, фобії, зловживання психоактивними речовинами, депресія та суїцидальні думки [13, с. 30]. Дані дослідження L. Horowitz, S. Strack підтверджують свідчення про те, що поширеність психічних розладів серед переміщених осіб вища, ніж серед корінного населення [12, с. 83].

Незважаючи на значну увагу дослідників до різноманітних аспектів, пов'язаних з ВПО (життєстійкість, адаптація та інтеграція в нових територіальних громадах, психосоціальне благополуччя, емоційний стан, психічне здоров'я, трансформація ідентичності тощо) все ще недостатньо висвітленим залишається питання узагальнення та систематизації існуючих знань щодо психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб.

Мета статті: здійснити ґрунтовний огляд та узагальнення наявних теоретичних підходів, концепцій та емпіричних даних стосовно психологічних проблем, викликів та

специфічних рис, притаманних категорії внутрішньо переміщених осіб, які зазнали вимушеного переселення внаслідок російсько-української війни.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз наукової літератури використано з метою ґрунтовного вивчення існуючих теоретичних підходів, концепцій та емпіричних даних стосовно психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб. Метод систематизації використано для упорядкування психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб за різними сферами (мотиваційна, когнітивна, емоційна, поведінкова). SWOT-аналіз було застосовано для визначення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз стосовно психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб. Метод узагальнення використано з метою узагальнення наявних даних про психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. Порівняльний аналіз – порівнювалися результати досліджень різних авторів щодо психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб. За допомогою методу синтезу на основі аналізу різних джерел було синтезовано цілісне уявлення про психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо виклад матеріалів дослідження з розгляду думки В. Кердивара і В. Христенка про те, що внутрішньо переміщені особи стикаються з комплексом психологічних труднощів гендерно-вікового змісту. Серед загальних проблем, що впливають на всіх членів сім'ї, варто відзначити втрату перспектив на майбутнє та розбалансованість, що виникає внаслідок невизначеності щодо подальшого життя. Чоловіки, що пережили внутрішнє переміщення, часто відчують почуття провини та емоційні труднощі, такі як агресивність та тривога. Внутрішньо переміщені жінки стикаються з психологічними проблемами, включаючи травматичний досвід, відповідальність за сім'ю та соціальні зміни. Діти, що зазнали вимушеного переміщення переживають широкий спектр психологічних проблем, включаючи травматичні переживання, низьку стресостійкість, труднощі з емоційною регуляцією, соціальні проблеми тощо [4, с. 71].

Вище згадані дослідники припускають, що усі аспекти особистості (мотиваційна, когнітивна, емоційна та поведінкові сфери) при вимушеному переселенні піддаються впливу. У мотиваційній сфері спостерігається зниження рівня домагань особистості, самооцінка характеризується нестабільністю, індивід стикається з виникненням екзистен-

ційних проблем, внаслідок чого можлива втрата інтересу до життя. У когнітивній сфері особистості можливе погіршення таких пізнавальних процесів як: увага, пам'ять, мислення. Для емоційної сфери можливі зміни, які проявляються в емоційній байдужості, апатичному стані та агресивності. У поведінковій сфері можливе ускладнення у встановленні позитивних соціальних взаємодій. Внаслідок вимушеного переселення дані порушення в комплексі можуть сприяти виникненню кризи ідентичності, яка може виражатись глибокою трансформацією змін структури особистості [4, с. 67].

Варто також звернути увагу на той факт (відповідно до досліджень В. Педоренка), що серед психоемоційних проблем ВПО часто спостерігаються симптоми стресу та стресових розладів, стани фрустрації, агресії, невпевненості та ригідності, а також почуття сорому та провини [7, с. 6].

На думку З. Спринської внутрішньо переміщені особи часто стикаються з психологічними проблемами, пов'язаними з пережитим стресом та вимушеним переселенням. З цієї причини авторка здійснила наукове дослідження, яке виявило, що для ВПО характерні такі особливості: сором'язливість, депресивність, невротичність, стресові реакції, уникаюча поведінка, депресивні та тривожні стани, невпевненість, труднощі в соціальній взаємодії, апатія та швидка втомлюваність, занижена самооцінка, низька опірність до стресу. Також, особи, що зазнали переміщення мають схильність до підвищеного рівня психопатизації, що сприяє імпульсивній поведінці. ВПО можуть ігнорувати соціальні норми, зневажливо ставитись до думок оточення, бути егоцентричними та відчувати труднощі в адаптації [9, с. 56].

Доповнюючи вищесказане про психоемоційний стан ВПО, зазначимо, що у таких осіб спостерігаються емоційні стани, як страх, тривога та відчуття безвиході. Відчуття тривоги, що супроводжує переселенців від моменту переміщення, може тривати протягом довгого часового періоду і зумовлене дезорієнтацією та невизначеністю. Для осіб з підвищеним рівнем тривоги характерні когнітивні викривлення, що проявляються у наданні песимістичної оцінки власних перспектив та життєвих подій, почуті власної неповноцінності та очікуванні негативної оцінки з боку оточення [4, с. 65].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу думка С. Волошина. Відповідно до якої у багатьох ВПО спостерігається зниження рівня самооцінки та рівня дома-

гань, а також тривожність, пасивність, сумнів щодо ефективності власних здібностей і сильне небажання брати участь у соціалізації [2, с. 75].

Доречно буде додати точку зору О. Солдатової, згідно якої ситуація вимушеного переміщення може сприяти розвитку психічних порушень, серед яких: невроз, депресія, психастенія, параноїдальний та шизоїдний стани. Для осіб які зазнали переміщення може бути притаманне відчуття незадоволеності новими умовами проживання та оточенням. Подібний стан спричиняє прогресування почуття пригнічення, апатії та безсилля [8, с. 81].

Додатково слід зазначити, що ймовірність розвитку депресії у ВПО залежить від генетичної схильності до депресивних розладів, кількості та тривалості негативних подій у житті, а також від рівня соціальної підтримки. Вимушене переміщення, що викликане низькою негативних факторів, може призвести до виникнення суїцидальних намірів. Травматичні події, відсутність зв'язків з новою громадою, низький рівень матеріального забезпечення, втрата соціально-економічного статусу та відчуття самотності значно збільшують ризик суїцидальних намірів [4, с. 69].

Логічно продовжити дослідження аналізом особливостей адаптації ВПО. Дослідження психологічної адаптації українських переселенців, спричинене травматичними подіями війни, дало змогу О. Котух ідентифікувати ключові стресові фактори міграції. Серед цих факторів основними є непередбачуваність, спонтанність, невизначеність та травматичність. Ці фактори призводять до емоційного дискомфорту, що проявляється у відчутті розгубленості та безпорадності, тривозі та страху за майбутнє, відчутті втрати та туги за домом і близькими, стану ізольованості та самотності [5, с. 58].

Процес адаптації для вимушених переселенців відбувається значно складніше ніж для тих хто залишив місце свого проживання добровільно. Це пов'язано з тим, що вимушена міграція впливає на світогляд та зачіпає ідентичність особистості. Також відбувається переосмислення соціальних настанов та ціннісних орієнтирів. Більшість людей які потрапили в таку ситуацію, відчувають дезадаптованість, це проявляється у пригніченому настрої, прагненні до захисту, перекладанні відповідальності та уникненні реальних проблем [10, с. 64].

У продовження цієї думки, важливо зауважити, що адаптація до нового соціокультурного середовища, часто супроводжується не

лише погіршенням психічного самопочуття, а також призводить до суттєвих змін ідентичності особистості. Вимушена міграція має екстремальний вплив на людину, адже характеризується ситуаціями, що призводять до психологічного дискомфорту та погіршення емоційного стану, тривалою адаптацією до нових умов, обмеженням та ізоляцією, що може спричинити виникнення кризи ідентичності, пов'язаної з неприйняттям та складністю стати частиною нового суспільства. Примусове переселення може спричинити почуття неповноцінності, що може призвести до руйнування світогляду та основних структур особистості. Ступінь змін ідентичності залежить від різноманітних факторів: можливостей самореалізації, економічної та політичної ситуації, відношення місцевого населення, індивідуальних особливостей ВПО та наявності соціальної підтримки [4, с. 66].

У розвиток попередньої думки, доцільно навести тлумачення кризи ідентичності О. Солдатової. Криза ідентичності – це стан, коли людина втрачає відчуття самої себе і розуміння своєї ролі у світі. Внаслідок пережитих травмуючих подій руйнується основа ідентичності, що призводить до зниження самооцінки, складностей у визначенні цінностей, цілей та ролі у житті. Відбувається трансформація картини світу, що формується з народження, і включає широкий спектр уявлень, поглядів, переконань, зв'язків. Ключовим фактором, що сприяє успішній адаптації людини до нового соціального середовища після вимушеного переміщення, є подолання кризи ідентичності [10, с. 81].

Наступним кроком нашого аналізу буде розгляд проблеми самотності ВПО. Н. Шиліна зазначає, що стан внутрішньо переміщених осіб характеризується високим рівнем реактивної тривожності, відсутністю можливостей для самовираження, а також високим рівнем самотності [11, с. 31]. Аналогічної думки додержується З. Спринська. Науковиця стверджує, що самотність є серйозною проблемою для більшості ВПО. Їх поведінка демонструє одноманітність, часто обмежуючись у межах заданих ролей. Такі особи виявляють внутрішню зосередженість, недовіру, та схильність до похмурих думок і панічного страху стосовно свого здоров'я. До того ж ВПО схильні відчувати високий рівень тривоги через зміну умов життя. Високий рівень тривоги може призвести до почуття страху, надмірного хвилювання та розвитку невротичних звичок. У новому оточенні переміщені особи можуть відчувати безпеку, але відсутність

матеріальних ресурсів та соціальної взаємодії може викликати почуття тривоги [9, с. 55].

У розвиток попередньої думки доцільно додати, що за результатами наукових розвідок О. Котух і В. Кердивара вимушене переселення, що відбувається під час воєнних дій, призводить до деструктивного впливу не лише на психічне, а й на фізичне здоров'я особистості. Часто у постраждалих відбувається загострення хронічних захворювань та з'являються симптоми стану посттравматичного стресу, ускладнюючи процес адаптації до нових умов життя [4, с. 69; 5, с. 58].

Ми погоджуємося з думкою дослідників, що ВПО в Україні стикаються з комплексом психологічних проблем, які мають гендерно-вікові особливості та охоплюють усі аспекти особистості (мотиваційна, когнітивна, емоційна та поведінкові сфери). Узагальнивши вищевикладений матеріал, ми виділили наступні психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб (таблиця 1).

Наведений аналіз доводить, що внутрішньо переміщені особи в Україні стикаються з комплексним і багатоаспектним впливом на їхню особистість. У мотиваційній сфері спостерігається зниження рівня домагань та самооцінки, що може призвести до втрати життєвих орієнтирів. Когнітивна сфера характеризується погіршенням пізнавальних процесів та формуванням негативних когнітивних установок. Емоційна сфера зазнає найбільших змін, проявляючись у широкому спектрі негативних емоційних станів від апатії до агресії, включаючи депресію, тривогу та стрес. У поведінковій сфері виникають труднощі соціальної адаптації та взаємодії.

Сукупність цих проблем може призвести до кризи ідентичності, яка виражається в глибокій трансформації особистості ВПО. Це ускладнює процес адаптації до нових умов життя та інтеграції в нове соціокультурне середовище.

Узагальнюючи наведену інформацію та застосовуючи метод SWOT-аналізу, ми визначили сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози ВПО (таблиця 2).

SWOT-аналіз психологічних особливостей ВПО розкриває складну картину викликів та можливостей, з якими вони стикаються. Незважаючи на значні труднощі та потенційні загрози, важливо акцентувати увагу на сильних сторонах ВПО, які можуть стати основою для їхньої успішної адаптації та особистісного зростання.

Ключовою сильною стороною ВПО є їхня здатність до адаптації в нових умовах. Ця риса, сформована внаслідок пережитого

Таблиця 1

Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб

Мотиваційна сфера	<ul style="list-style-type: none"> - зниження рівня домагань особистості - нестабільна самооцінка - виникнення екзистенційних проблем - можлива втрата інтересу до життя - зниження рівня самооцінки та рівня домагань
Когнітивна сфера	<ul style="list-style-type: none"> - погіршення пізнавальних процесів (увага, пам'ять, мислення) - когнітивні викривлення (песимістична оцінка перспектив та життєвих подій) - почуття власної неповноцінності - очікування негативної оцінки з боку оточення
Емоційна сфера	<ul style="list-style-type: none"> - емоційна байдужість - апатичний стан - агресивність - стрес та стресові розлади - фрустрація - невпевненість - почуття сорому та провини - депресивність - невротичність - тривожність - страх - відчуття безвиході
Поведінкова сфера	<ul style="list-style-type: none"> - ускладнення у встановленні позитивних соціальних взаємодій - унікаюча поведінка - труднощі в соціальній взаємодії - швидка втомлюваність - схильність до імпульсивної поведінки - ігнорування соціальних норм - егоцентричність - труднощі в адаптації - пасивність - прагнення до захисту - перекладання відповідальності - уникнення реальних проблем

*Джерело: систематизовано авторами на основі [1–15].

Таблиця 2

SWOT-аналіз психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Здатність до адаптації в нових умовах. 2. Потенціал для особистісного зростання через подолання труднощів. 3. Можливість переосмислення життєвих цінностей та пріоритетів. 4. Розвиток стресостійкості внаслідок пережитого досвіду. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психологічна травматизація. 2. Зниження самооцінки та рівня домагань. 3. Емоційна нестабільність (тривога, депресія, агресія). 4. Труднощі у соціальній адаптації та взаємодії. 5. Когнітивні порушення (погіршення уваги, пам'яті, мислення). 6. Криза ідентичності. 7. Високий рівень самотності.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Отримання психологічної допомоги та підтримки. 2. Інтеграція в нове соціокультурне середовище. 3. Набуття нових соціальних зв'язків. 4. Можливості для самореалізації в новому місці проживання. 5. Розвиток навичок подолання стресу та адаптації. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ризик розвитку хронічних психічних розладів. 2. Соціальна ізоляція та маргіналізація. 3. Втрата професійних навичок та соціального статусу. 4. Ризик суїцидальної поведінки. 5. Погіршення фізичного здоров'я внаслідок психологічного стресу. 6. Труднощі у встановленні довготривалих соціальних зв'язків. 7. Ризик міжпоколінної передачі травматичного досвіду.

*Джерело: розроблено авторами.

досвіду, може стати потужним ресурсом для подолання труднощів та успішної інтеграції в нове середовище. Крім того, досвід вимушеного переселення створює унікальну можливість для переосмислення життєвих цінностей та пріоритетів, що може призвести до значного особистісного зростання.

Важливо відзначити, що труднощі, з якими стикаються ВПО, можуть сприяти розвитку їхньої стресостійкості. Ця навичка є надзвичайно цінною не лише для подолання поточних проблем, але й для майбутнього життя в цілому.

Зосередження на цих сильних сторонах може допомогти ВПО ефективніше використовувати наявні можливості, такі як отримання психологічної допомоги, інтеграція в нове соціокультурне середовище та самореалізація.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Вивчення психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб в Україні виявляє комплексний і багатоаспектний вплив вимушеного переселення на їхню особистість. Цей вплив охоплює всі ключові сфери: мотиваційну, когнітивну, емоційну та поведінкову.

Аналіз показує, що ВПО стикаються з низкою психологічних проблем, включаючи зниження самооцінки, когнітивні порушення, емоційну нестабільність та труднощі в соціальній адаптації. Ці проблеми можуть призвести до кризи ідентичності, яка суттєво

ускладнює процес інтеграції в нове соціокультурне середовище.

Однак, незважаючи на значні труднощі, ВПО демонструють і певні сильні сторони. Зокрема, здатність до адаптації в нових умовах, потенціал для особистісного зростання та можливість переосмислення життєвих цінностей. Ці аспекти можуть стати основою для успішного подолання викликів та інтеграції в нове середовище.

SWOT-аналіз психологічних особливостей ВПО розкриває не лише слабкі сторони та загрози, але й можливості для розвитку та адаптації. Важливо зосередити увагу на цих можливостях, таких як отримання психологічної допомоги, набуття нових соціальних зв'язків та самореалізація в новому місці проживання.

Розуміння цих психологічних особливостей є критично важливим для розробки ефективних стратегій підтримки ВПО. Необхідно враховувати комплексний характер впливу вимушеного переселення на особистість при плануванні та реалізації програм психологічної допомоги та соціальної адаптації.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці та емпіричній перевірці ефективності комплексної програми психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб, спрямованої на подолання виявлених психологічних проблем та сприяння успішній соціальній адаптації й інтеграції в нові громади.

Література:

1. Блинова О. Є. Соціально-психологічні особливості ставлення приймаючої спільноти до вимушених переселенців. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2017. Вип. 3. Том 2. С. 136–141.
2. Волошин С. М. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, серпень 2019. № 9. С. 73–76.
3. Голубовська І. О., Леута О. І., Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський глумачний словник. Київ : БЛАНК-ПРЕС, 2015. 100 с.
4. Кердивар В. В. Христенко В. Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту : монографія. Харків : 2021. 143 с.
5. Котух О. В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграція в нову громаду. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2023. Вип. 1. С. 56–61.
6. Михлюк Е., Логовський І. Психологічні особливості життєстійкості внутрішньо переміщених осіб. Проблеми екстремальної та кризової психології 2024. № 1(7). С. 105–117.
7. Педоренко В. М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. Серія: Психологія. № 5. С. 5–10.
8. Солдатова О. С. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо-переміщених осіб: матеріали третьої міждисципл. наук-практ. конф. 6 жовтня, 2017 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 80–83.
9. Спринська З. В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 6. С. 50–56.
10. Тітарь І. О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. Соціологія. № 4 (59). Київ : «Український соціум», 2016. С. 57–68.

11. Шиліна Н. Є. Проблема емоційного стану біженців та поселенців за умов військового конфлікту в Україні на прикладі студентів 5 курсу. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2023. Том 34 (73) № 2. С. 30–36.
12. Handbook of interpersonal psychology: theory, research, assessment and therapeutic interventions / Edited by L.M. Horowitz, S. Strack. New York: Wiley&Sons. 2011. 649 p.
13. Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. Memorandum on the study of acculturation. American Anthropologist. 1936. 150 p.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.3>**Владлен ЛІСНЕВСЬКИЙ**

магістрант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0004-5488-1111

ПЕТРО АВСЕНЄВ ЯК ЗАПОЧАТКІВЕЦЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ

Метою статті є осмислення основних ідей психологічного вчення П. Авсенєва в контексті релігійно-філософських рефлексій та звернення уваги на особливості його психологічних студій. Виходячи з тотальності та універсальності царини Божественного, його вчення та світоглядна парадигма представляються як самоцінні та значущі для осмислення специфіки психології, її функціональних особливостей, зокрема для розуміння проблеми душі, сну та сновидінь. Використовуючи широкий спектр історико-філософського дискурсу та синтезуючи кращі досягнення західноєвропейського осмислення психологічної проблематики з безпосередніми прозріннями особистого духовного досвіду через самопізнання Божественного, П. Авсенєв вибудовує концептуальні особливості психології. Наукова новизна полягає у тому, що його психологічні рефлексії розглядаються як продуктивний контекст, що несе в собі можливості презентації смислотворчих духовних конструктів, що затребувані психологічними пошуками сучасних дослідників. Причому, вони стають можливими через осмислене прийняття Божественної першопринципності людського буття, що визначає екзистенційно-персоналістичні запити, обумовлені трансцендентною мотивацією. Висновки. Не заперечуючи важливого значення серця як осердя душевного й духовного життя людини, психолог наполягав і на важливості розуму. Зазначається, що П. Авсенєв у деяких аспектах виходить за межі богословського розгляду душі та звертається не лише до загальних психологічних характеристик душі, сну та сновидінь, але й до їх екзистенційно-персоналістичних особливостей, що обумовлені певними індивідуальними характеристиками людини. Проаналізований логічний хід міркувань П. Авсенєва дає підстави для висновку, що загалом київський філософ продовжував традицію західноєвропейської психології як релігійно-філософської психології.

Ключові слова: психологія, П. Авсенєв, досвідна психологія, розумова психологія, біблійна психологія, історія душі, сон та сновидіння.

Vladlen Lisnevskiy. PETRO AVSENIIEV AS A FOUNDER OF PSYCHOLOGICAL STUDIES IN UKRAINE

The purpose of the article is to comprehend the main ideas of P. Avseniev's psychological doctrine in the context of religious and philosophical reflections and to draw attention to the peculiarities of his psychological studies. Proceeding from the totality and universality of the realm of the Divine, his doctrine and worldview paradigm are presented as intrinsically valuable and significant for understanding the specifics of psychology, its functional features, in particular for understanding the problem of the soul, sleep and dreams. Using a wide range of historical and philosophical discourse and synthesizing the best achievements of Western European understanding of psychological issues with direct insights of personal spiritual experience through self-knowledge of the Divine, P. Avseniev builds the conceptual features of psychology. The scientific novelty lies in the fact that his psychological reflections are considered as a productive context that carries the possibility of presenting meaning-making spiritual constructs that are in demand by modern psychological researchers. Moreover, they become possible through a meaningful acceptance of the Divine first cause of human existence, which determines existential and personalistic inquiries driven by transcendental motivation. Conclusions. Without denying the importance of the heart as the core of the mental and spiritual life of a person, the psychologist insisted on the importance of the mind. It is noted that P. Avseniev in some aspects goes beyond the theological consideration of the soul and refers not only to the general psychological characteristics of the soul, sleep and dreams, but also to their existential and personalistic features, which are determined by certain individual characteristics of a person. The analyzed logical course of P. Avseniev's reasoning gives grounds to conclude that, in general, the Kyiv philosopher continued the tradition of Western European psychology as a religious and philosophical psychology.

Key words: psychology, P. Avseniev, experiential psychology, mental psychology, biblical psychology, history of the soul, sleep and dreams.

Актуальність дослідження. Уже упродовж десяти років ми переживаємо війну, і з них майже два з половиною роки Україна веде визвольну боротьбу проти російського агресора. Час війни – це надзвичайно болісний і жорстокий період повний небезпек, що вирізняється тривогою, депресією, стражданнями. «Російська агресія в Україні змусила світ пережити новий досвід та нові травми, подібні до тих, що їх людство зазнало в часи Другої світової війни. Страшні наслідки цього російського вторгнення необхідно долати вже зараз і враховувати їх, працюючи над поси-

ленням архітектури безпеки України та світу» [7]. Одним із чинників долання тривоги, депресії, кризових ситуацій є духовний та душевний стан особистості, її осмислення в різноманітних психологічних вченнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні проблема дослідження започаткування психологічних студій на теренах України є однією з головних у науковому дискурсі. Її досліджували Н. Мозгова, І. Огороднік, Д. Предко, О. Предко, М. Ткачук, Ю. Федів та ін., акцентуючи увагу на особливості формування академічної психології в Україні як

специфічного феномену і галузі психологічної вітчизняної культури. На монографічному рівні дослідження переважно «вплетені» або звернені до історико-філософських проблем з точки зору їх формування (Б. Завідняк [3], Н. Мозгова [5], І. Огородник [6], М. Ткачук [11], Ю. Федів [13] та ін.), або аналізуються у контексті дослідження психологічних ідей оремих персоналій (Д. Предко [9], О. Предко [10], О. Шульц [13] та ін.). Однак, незважаючи на певний науковий доробок, усе ж таки питання щодо з'ясування основних тенденцій психологічних студій в Україні потребує детального наукового обґрунтування, зокрема дослідження життя та ідей тих започатківців, які презентували психологічні розвідки на теренах України. Отже, попри певну «перманентну» актуалізацію, яка спостерігається у контексті дослідження різноманітних «зрізів» започаткування психології на вітчизняних теренах, в сучасному науковому дискурсі майже відсутні праці, у яких на персональному рівні розглядалися б здобутки започаткування психологічних ідей. Тому й **метою статті** є дослідження ідей одного із започатківців психології в Україні Петра Семеновича Авсенєва.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто зазначити, що психологічні студії в західноєвропейських закладах започаткувались ще з XIII ст. Мова йде про Парижський (1215), Кембриджський (1209) і Оксфордський (початок XIII ст.) університети, де викладались психологічні ідеї спочатку у складі факультетів мистецтв, які згодом набули статусу філософських факультетів. Натомість започаткування психології у вищих навчальних закладах України тісно пов'язано з історією розвитку її класичних університетів, зокрема з Харківським університетом (рік заснування – 1804), в якому П. Любовський у 1815 році опублікував перший вітчизняний методичний посібник з психологічної дисципліни – «Коротке керівництво до досвідного душесловія». Визначну роль у розвитку психологічних знань та підготовці педагогічних кадрів для викладання психології відіграли Київська духовна академія та університет Святого Володимира (1834 рік заснування). В Імператорському Університеті Св. Володимира викладання психології вирізнялось різною векторною спрямованістю. В цьому контексті слушною є думка у праці «Лист про філософію» першого ректора та декана філософського факультету Імператорського університету Святого Володимира в Києві М. Максимовича про те, що філософія, яка ґрунтується лише на розумові, «не зігріває

душі», позаяк вона не вкорінена в серці. «В серці міститься переконання; від теплоти почуття воно залежить і тільки в союзі з цією теплотою світло розуму дає іскри і полум'я живого знання» [4, с. 397–398]. Отже, за М. Максимовичем, філософія є методологічним підґрунтям психології, а натомість психологія сприяє її філософічності. Власне, мова йде про мислечуття, яке складає її сутність, основне підґрунтя. Ці настанови М. Максимовича реалізовувались у тій чи іншій мірі у викладанні курсу психології, зокрема першим професором філософії Київського університету О. Новицьким, а згодом і П. Авсенєвим.

Петро Семенович Авсенєв (1810–1852) і дотепер залишається видатним мислителем, який звертався до «вічних» питань та відкривав нові аспекти вже відомих проблем. Його пошуки розгорталися в контексті мінливої людської думки та нової духовної ситуації. Важливо, що його роботи відображають психологічне тло та унікальність людського буття, де поєднується проблема співвідношення онтологічних основ філософії та методу його психологічних рефлексій. Також ці пошуки засвідчують, яким чином уможливується поєднання «основ», традицій і нововведень у філософії та психології. Зазначимо, що творчість П. Авсенєва, його життєві віхи завжди відображала його внутрішній стан, злети та драматичні події його непростого життя.

Філософ, психолог П. Авсенєв, учнями якого стали С. Гогоцький та П. Юркевич, народився в сім'ї священника у Воронежській губернії, закінчив Воронежську семінарію, магістр 6 курсу (1829–1833) Київської духовної академії (далі – КДА). З 1833 р. – бакалавр німецької мови, з 1836 р. – бакалавр філософських наук, з 1839 р. – екстраординарний, а з 1845 р. – ординарний професор КДА. У 1838–1842 рр. – ад'юнкт по кафедрі філософії Київського університету, а з 1842 р. – секретар I відділення філософського факультету Київського університету, звідки 1844 р. звільнений за власним бажанням. У цьому ж році прийняв чернецтво з ім'ям Теофан. З 1846 р. – архімандрит та інспектор КДА. 1850 р. за власним бажанням звільнився від академічної служби і був направлений настоятелем посольської церкви в Римі. Помер 1852 року.

П. Авсенєв майже нічого не писав і на зауваження друзів відповідав: «Ще не прийшов час». Винятком є праця «Із записок з психології Архімандрита Теофана Авсенєва», надрукована після його смерті в ювілейному «Збір-

нику з лекцій колишніх професорів КДА». Більше того, він навіть не дозволяв записувати свої лекції, вважаючи, що набагато продуктивніше студент засвоїть матеріал, коли він розмірковує водночас із професором, а не просто записує його лекцію. Проте «вступивши в 1836 році на кафедру психології, професор Авсенєв поставив собі завданням підняти рівень її викладання, що був доволі низьким в Академії до висоти сучасного йому стану цієї науки в Європі, а разом з тим надати її викладанню такий напрям, який би, задовольняючи загальним науковим вимогам, водночас цілком відповідав б високим цілям та духу академічної освіти» [8, с. 25].

Загалом, загальний курс психології П. Авсенєва ґрунтувався на положеннях книги німецького шеллінґіанця Шуберта «Історія душі». Його, як й інших психологів школи Шеллінґа (Каруса, Бурдаха), значною мірою цікавили питання підсвідомого, або, за термінологією того ж Шуберта, «нічні сторони» людської душі. Виокремимо основні напрями та зміст його лекцій з психології в Академії [8, с. 32–33]:

1. У перші роки викладання психології (1836–1840) він проводив лекції, посилаючись на «Історію душі» Шуберта. Записки, складені ним для студентів, були переважно переробкою цього твору або іншого навчального посібника Шуберта «Посібник з психології» («Lesebuch der Psychologie»). Так, у своєму першому курсі (1837–38 рр.) він написав для студентів роботу – «Історія душі». На другому курсі (1839–1840 рр.) він виправляє цю роботу та доповнює її першу частину соматологією, додавши історичний огляд розвитку психології від її початку до сучасності.

2. У 1840 році, на вимогу духовно-навчального управління, він працює над програмою з психології, яка, крім елементів філософії Шуберта, включала багато матеріалів від інших західноєвропейських філософів та психологів, співзвучних ідеям Шуберта. Ця програма використовувалась упродовж наступних двох академічних курсів (1841–1845) як для П. Авсенєва так і для студентів. У цей період він написав кілька статей на різні психологічні теми, зокрема про совість, смерть, союз душі з тілом, темпераменти тощо.

3. У 1845 році, ставши ординарним професором філософії, він вирішив написати самостійний навчальний посібник з психології. Однак через численні навчальні та адміністративні обов'язки і погіршення здоров'я, він не зміг завершити цю роботу. Київський психолог встиг написати лише половину першої частини психології та остаточно обробити кілька трактатів із другої частини.

Перед від'їздом з Академії в 1850 році він переглянув усе, що написав з психології, вибрав найзріліші та найсамостійніші статті, а також деякі особливо важливі переклади, і склав із них «Психологічний збірник». Цей збірник він передав протоієрею І. Скворцову з проханням, щоб після його смерті він був переданий на зберігання до бібліотеки Києво-Софійського собору.

Одна з основних його робіт – «Із записок з психології». У ній П. Авсенєв розглядає сутнісні характеристики душі, подає класифікацію душевних явищ, предмет та метод психології, класифікацію психологічних наук. Звернемося до аналізу психологічних студій П. Авсенєва.

Психологія, вивчаючи душу, специфікується, за П. Авсенєвим, на тому, щоб допомогти душі пізнати саму себе, продемонструвати її потребу в єднанні з «Єдиним духовним добром», знайти методи управління душею, а також застосувати знання про душу для досягнення різних життєвих цілей і прагнень людини. «Її називають, крім того, ще антропологією і філософією підлеглого духу. Але якщо перша назва подає предметом нашої науки переважно ту частину душі, якою вона пов'язана з тілом і, крім того, вводить нас у сферу психології і тілесне життя людини, а суто духовну, відокремлену від тіла сутність душі, залишає без уваги, то за останньою назвою, навпаки, психологія повинна розглядати душу лише як дух, не досліджуючи її у союзі з тілом, немовби він є для неї випадковим і несуттєвим, і не торкаючись взагалі тілесного життя» [12, с. 511].

П. Авсенєв виокремлює три види психології, ґрунтуючись на її джерелах, зокрема досвідну, розумову та біблійну (одкровення) [1, с. 38–39].

1. Досвідна психологія – це знання про природу душі, отримане через аналіз явищ і пошук їх причин, перехід від конкретного до загального, виходячи з спостережень.

2. Розумова психологія зосереджується на пізнанні істинної сутності душі, пошуку Божественних досконалостей у людських душевних явищах, і зведенні всіх здібностей та сил душі до єдиної причини, одного основного принципу. Щоб побачити чистий стан душі, необхідно відокремити всі недоліки та недосконалості, що виникають від впливу чуттєвості, дисбалансу здібностей душі, корінного псування та інших подібних причин, і замінити їх протилежними досконалостями.

3. Біблійна (одкровення) психологія презентує образ Бога як прообраз людської душі.

Вона оприявнює те, як людина, отримавши образ Божий при створенні, затьмарила його під час падіння і поступово відновлює через спокуту. В даному разі ідея душі співвідноситься з Богом.

Таким чином, досвідна психологія розглядає душу як явище, розумова – як образ Божий, а психологія одкровення презентує її першообраз. П. Авсенєв підкреслює, що всі ці підходи потрібно розглядати водночас, позаяк лише в комплексі вони складають цілісну науку про душу.

За П. Авсенєвим, окремі стани душі поділяються на такі види: 1) вищі, які стосуються «розумно-вільної» частини душі, що є видозмінами «земної нашої особистості»; 2) нижчі, що відносяться до серця, є «стражденними видозмінами»; 3) змішані, які стосуються одночасно і раціональної, і чуттєвої частини душі. З цієї класифікації виводяться три відділення історії душі: 1) про видозміни особи людини; 2) про безособові стани людини; 3) про стан цілісного розвитку людини [1]. Далі подаємо кожен розділ «Історії душі» більш детально.

Область вивчення видозмін особистості включає опис окремих проявів людської душі за ступенем узагальненості і під впливом різних факторів: а) родові зміни у вигляді космосмічних, сонячних, місячних та планетних явищ душі; б) видові зміни у вигляді племінних, народних та статевих явищ душі; в) поодинокі або індивідуальні видозміни душі у вигляді обдарувань (видозміни розуму), темпераментів (видозміни серця) та характерів (видозміни волі) [1].

До безособових станів людської душі належать такі:

1) розлади нервової системи («стану особистості, що страждає»): а) розлади органів чуття, що відбуваються під впливом подразнення мозку (маячня, запалення мозку), придушення життєдіяльності мозку (запаморочення, летаргічний сон, апоплексія); б) розлади органів руху, які виражаються в неправильності діяльності незалежно від мозку (епілепсія) та в заціпенінні органів (каталепсія); в) розлади в системі рослинних відправлень (або у фізіології), які є фізичними явищами та змінами в жіночому полі (істерика) та чоловічому полі (іпохондрія);

2) суто безособові стани душі (без фізичних розладів). а) сон; б) сон із рухом (лунатизм); в) сон з рухом та відчуттям (божевілля);

3) Змішані особисто-безособові стани («магічне життя душі»). а) передчуття та «далекочуття» (сполучення нервової системи та фізіології); б) поєднання особистої

та безособової сторони душі, що виражається в патологіях (магнітезер, сомнамбула, стан подвійної особистості) [1].

У лекціях з психології П. Авсенєва відстежується вплив ідей Платона, Плотіна, Ісаака Сіріна, Я. Бьоме, Шеллінга. Його захоплювали твори Отців та вчителів Церкви – Макарія Єгипетського, Ісаака Сіріна. Їхні ідеї знайшли свій вияв в його праці «Із записок з психології». П. Авсенєв зазначав, що людина рано чи пізно прагне вивчити саму себе. Зустрічаючись у середині себе із собою, людина неодмінно ставить запитання: «Що являє собою «Я»? Згідно його вчення джерелом психології мають бути спостереження, умогляд та Одкровення. Умоглядна психологія, за словами філософа, є частиною філософії, і як частина вона отримує свій розвиток від цілого, тобто від філософії.

Сучасники згадують П. Авсенєва, як авторитетного фахівця із потужним психологічним розумом, а його життя і творчість – як яскравий приклад подвижницького служіння науці та психологічній освіті. І хоча у творчому доробку вченого ми не віднайдемо праць з історії філософії, метафізики, логіки, етики, філософської антропології, філософії релігії, богослов'я, однак його життя, інтелігентність, педагогічне служіння є яскравим прикладом того дослідника, який намагався поєднати психологію та філософію з своїми життєвими орієнтирами, невтомними пошуками в царині досліджень пекучих таємниць людської буттєвості, того стержня людяності, який ідентифікується як душевність.

Відповідно до шеллінгівського підходу, П. Авсенєв звертався до «історії душі», виділяючи три розділи: видозміни особистості, безособові стани та стани повного розвитку душі. У першій частині своєї «Історії душі» [1, с. 86–94] П. Авсенєв розглядав місце людини в ієрархії земних істот та рівні духовного буття, тобто одухотворення рослин, тварин та людини. У другій частині він вивчав історію душі, а саме видозміни та стани людської душі. Авсенєв розробив детальний план історії душі, в якому він хотів розглянути світове життя душі (сонячне, місячне, земне); часткові її зміни (племенні, народні, статеві); та індивідуальні зміни (обдарованість, темперамент, характер). У цій же другій частині П. Авсенєв планував детально проаналізувати несвідоме. У третій частині своєї «Історії душі» він розглядав питання про походження душі, її вік, смерть та стани душі після смерті. «В свою чергу, душа ж має здатність не тільки до чутливості і розмислів, але й діяльно прагне через всі пере-

шкоди до свого найвищого і безкінечного добра – Бога» [10, с. 113].

П. Авсенев вважав, що Бог є причиною всього існуючого, а Землю розглядав як центр Всесвіту, створеного Богом. Людину він бачив як живий союз Творця і створіння. Отже, дихотомії «Всесвіт-Бог», «Людина-Бог» психолог вирішував з позицій теологічного геоцентризму. Наприкінці свого життя П. Авсенев писав у листі до друга: «...п'ятнадцять років я присвятив вивченню німецької філософії; втратив зір, перечитуючи їхні тексти. Тепер, коли Господь привів мене до вивчення Його Одкровення, я розумію, що все, чим я захоплювався у філософських думках, вже було сказане в божественних писаннях пророків і апостолів та відтворене в творіннях отців...» [цит. за 5].

Щоб всеосяжно вивчити природу душі, необхідно, вважав П. Авсенев, досліджувати її з точки зору устрою і життя душі, тобто вивчення різних станів. Як зазначав мислитель, душа може мати такі атрибути: дихання (явище симпатії); харчування (здатність душі до сердечних відчуттів); порухи душі (здатність до бажань, пізнання); голос душі (її інтуїції). Психолог розглядає відмінність між природою людської душі як нижчим ступенем внутрішнього життя людини, і духом, як вищим ступенем. На думку П. Авсенева, душа, поєднана з тілом, буде тільки душею тварини, а поєднана з духом як началом діяльним і завжди тотожним собі – стає свобідною і починає себе самоусвідомлювати. П. Авсенев центром відчущань вважав серце. Всю сукупність душевних відчущань він поділяв на теоретичну, практичну та естетичну сфери. До теоретичних відчущань він зараховував ті, що існують «тут і тепер»; до практичних – ті, що походять від бажань людини. Естетичне ж відчущання прекрасного є поєднанням відокремлених і чуттєво приємних ознак в єдину форму з метою вираження певної душевної думки. Головною умовою прекрасного є рівновага між думкою і формою, саме тому з усіх відчущань душа може виражати себе тільки за допомогою зору і слуху.

П. Авсенев звертав увагу як на теоретичну, так практичну користь психології, зокрема «теоретична користь психології полягає в тому, що вона повідомляє людині пізнання про неї саму, що служить осередком всіх інших знань... Практична користь психології у тому, що це наука дає нам сильні спонукання виконувати свої обов'язки щодо Бога, ближніх і себе самого» [1, с. 49].

Надзвичайно цікавим є аналіз сну і сновидіння, якими, власне, починається характерис-

тика безособових станів душі. Приступаючи до розгляду сну і сновидіння, П. Авсенев зауважує, що стан сну – це такий стан людської природи, коли зі спадом відправлень (у тілі – відчущання і руху, а в душі – розуму і волі) домінують лише самі тілесно-рослинні (в тілі) і духовно-рослинні (в душі) відправлення, з домінуванням яких відбувається три різних стани сну – стан дрімоти (діяльне життя перебуває в рівновазі з рослинним); стан справжнього сну (рослинне життя отримує перевагу над діяльним, де зовнішні враження ще проникають у душу і почасти усвідомлюються нею); стан глибокого мертвого сну (вся діяльність душі і тіла поринає в рослинне життя) [12, с. 513].

Завершує П. Авсенев свою характеристику сну і сновидіння теоретичними та моральними висновками, суть яких зводиться до такого:

1. Сон є настільки суттєвим моментом у нашому житті для душі і тіла, як і стан неспанья: у першому утворюється духовно-тілесна сутність, у другому вона проявляється в діяльності. Тому сон і бадьорий стан перебувають у такому ж взаємостосунку між собою, в якому буття і діяльність, одне служить основою другого, а це друге основою вічного життя.

2. Тому не думай, щоб твої думки, провини й бажання були чимось несуттєвим, вони такі для душі твоєї, як їжа для тіла. Все, що сприйняв своїм серцем, увійде в сутність твою і піде з тобою, у вічність.

3. Душа зазнає деяких змін разом з тілом, і під час сну тілесного в неї відкривається іноді відання, не обмежене простором і часом. Отже, буття душі не залежить від тіла, а є безсмертне і самостійне.

4. Втім, не треба думати, що моральна досконалість людини полягала в підпорядкуванні розуму і волі владі серця. Його відання і прагнення не є свідомими і вільними; а істинне достоїнство людини – в розумному самопізнанні і вільному самовизначенні, які належать розуму і волі.

5. У стані сну відкривається внутрішнє, потаємне [життя] серця людини. Тому вникай у сновидіння, щоб пізнати моральний стан свій. Те, чим душа переважно займається уві сні, саме виявляє домінуючий її характер.

6. Серце, перейняте любов'ю до Бога і осяяне внутрішнім світлом, у сновидіннях надає речам зовсім інше значення, аніж те, що знаходить у них допитливий розум або чуттєвість. Тому останні схоплюють тільки зовнішній бік природи. Для того, хто любить Бога, серце має ключ до природознавства вну-

трішнього, яке бачить у природі одкровення – слово Божої премудрості.

7. Уві сні, коли послаблюється воля, під впливом духовних сил здійснюється духовне плодоутворення. Тому перед сном треба бути якомога обережнішим у своїй поведінці намагатися якнайретельніше настроювати душу свою на чисті помисли..., а тілу дбати над помірністю [12, с. 520–521].

Таким чином, сон має таку здатність – завжди до чогось відноситься. До чого? По-перше, до архетипів, які лежать в основі культури. По-друге, до цілей, дій людини, речей, які її оточують. По-третє, до інших символів, як знаходяться у глибинних пластах психіки. Архетипічність сновидінь – це його важлива властивість, яка носить двоякий характер. З одного боку, в сновидіннях відображаються образи несвідомого, більшу частину якого складають архетипи. З іншого боку, архетип, що усвідомлений, входить в нашу реальність, часто сильно трансформуючись.

Висновки. Узагальнюючи основний зміст психологічних рефлексій П. Авсенєва, можна відзначити характерні риси його вчення: по-перше, це певна раціоналізація психологічних ідей, у яких поєднується логічне доведення та посилення на здобутки західноєвро-

пейської філософії та психології; по-друге, онтологізація принципу антропологізму в контексті поєднання наукових та богословських рефлексій; по-третє, певна ірраціоналізація предмету психології; по-четверте, екзистенційна спрямованість історії та теорії душі як практичної антропософії, що надає шляхи до якісного оновлення форм співіснування людини та світу через усвідомлення їх Божественної сутності.

Для етапу розвитку психології, у якому розробляв свій підхід П. Авсенєв, такий виклад психологічних знань був, з одного боку, реакцією на надто узагальнені психологічні погляди філософів; а з іншого боку, науково-орієнтовані настанови київського психолога є оригінальними для релігійно-філософської традиції, позаяк для нього притаманна орієнтація як на досвід, так і на богословські інтуїції. Причому використання тогочасних досягнень науки дозволяє позначити П. Авсенєва як новатора релігійно-філософської психології. Тому й важливість дослідження релігійно-філософського напрямку психології П. Авсенєва полягає в осмисленні методологічних та філософських основ даного напрямку, що уможливорює презентацію концептуальних розробок психології, використання у них конструктивних ідей київського мислителя.

Література:

1. Авсенєв П. С. Твори / ред. Волков А. Г., авт. вступ. ст. Мозгова Н. Г. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова; Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 243 с.
2. Генеза філософських студій у Київському університеті. 2-ге видання. Монографія / Л. В. Губерський та ін. Київ, 2010. 492 с.
3. Завідняк Б. Історія української релігійної філософії. Навчальний посібник. Львів: Місіонер, 2020. 288 с.
4. Максимович М. Лист про філософію. Хроніка-2000, 2000. № 37-38. С. 397–401.
5. Мозгова Н. Г. Шеллінг і київська школа філософського теїзму XIX століття. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94278/39-Mozgova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.03.2024).
6. Огородник І. В. Українська філософія в іменах: навч. посіб. І. В. Огородник, М. Ю. Русин; за ред. М. Ф. Тарасенка. Київ: Либідь, 1997. 328 с.
7. Послання Архиєрейського Синоду УГКЦ в Україні щодо війни та справедливого миру в контексті нових ідеологій. URL: <https://ugcc.ua/data/ryatuete-prygnoblenogo-z-ruky-gnobytelya-er-22-3-poslannya-arhyereyskogo-synodu-ugkts-v-ukraini-shchodo-viyny-ta-spravedlyvogo-myru-v-konteksti-novyh-ideologii-4393/> (дата звернення: 15.03.2024).
8. Поспехов Д. професор КДА. Біографічна замітка. Твори / Авсенєв П. С.; ред. Волков А. Г., авт. вступ. ст. Мозгова Н. Г. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова; Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 23–33.
9. Предко Д. Є. Петро Авсенєв про феномен душі. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри». До 55-ї річниці кафедри релігієзнавства. 22 вересня 2014 р. К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 9–12.
10. Предко О. І. Психологія релігії: підручник. Київ: Ліра-К, 2023. 348 с.
11. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2000. 248 с.
12. Україна: філософський спадок століть. Український культурологічний альманах. Випуск 37–38. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. 803 с.

13. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. Київ: Україна, 2000. 512 с.
14. Шульц О. І. П. Авсенев – представник вітчизняної духовно-академічної філософської традиції XIX ст. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4610/Shults.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 15.03.2024).
15. Шупик-Мозгова Н. Г. Петро Ліницький – життєвий шлях і духовна спадщина. Київ: Український центр духовної культури, 1997. 202 с.

УДК 159.942:355/359

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.4>**Яна ПОНОМАРЕНКО**

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології, Харківський національний університет внутрішніх справ, posokhova1992@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3374-3930

Володимир ФІЛОНЕНКО

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології, Харківський національний університет внутрішніх справ, volodka@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2662-1705

ОЦІНКА РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження рівня агресивності серед військовослужбовців стає актуальною темою у сучасній психологічній літературі, особливо з урахуванням гендерних відмінностей та їхнього впливу на психологічний стан людей, що служать у військових формуваннях. Основною метою даного дослідження було виявлення та аналіз показників агресивності у чоловіків і жінок-військовослужбовців. Було визначено наступні завдання дослідження: 1. Проаналізувати наукову літературу та попередні дослідження з проблематики агресивності серед військовослужбовців; 2. Провести емпіричне дослідження рівня агресивності серед військовослужбовців. Наукова новизна дозволяє значно розширити існуючі уявлення про агресивність серед військовослужбовців та створює передумови для більш ефективного управління психологічним станом військових в умовах бойових дій. Вибірка дослідження становить 70 військовослужбовців. Першу групу становили чоловіки у кількості 39 осіб, а другу групу жінки – 31 особа. Для досягнення поставленої мети було залучено «Опитувальник рівня агресивності» А. Buss та А. Durkee. Висновки. Результати дослідження показали, що чоловіки-військовослужбовці виявляють вищі рівні фізичної та вербальної агресії порівняно з жінками. Вони також мають більш виражені прояви дратівливості та схильності до підозр. Водночас, у групи жінок більш високий рівень виявлених почуттів провини та непрямой агресії. Отримані дані дослідження підкреслюють важливість розуміння гендерних відмінностей у проявах агресивної поведінки серед військовослужбовців для ефективного планування психологічної підтримки та тренувальних програм. Це є ключовим аспектом у забезпеченні не лише оптимальних умов для службової діяльності, а й збереження психічного здоров'я військового персоналу.

Ключові слова: агресивність, військовослужбовці, військові формування, гендерні відмінності, психологічна підтримка, фізична агресія, вербальна агресія.

Yana Ponomarenko, Volodymyr Filonenko. ASSESSMENT OF AGGRESSION LEVEL IN MILITARY PERSONNEL: RESEARCH FINDINGS

The study of the level of aggressiveness among military personnel is becoming a topical topic in modern psychological literature, especially taking into account gender differences and their impact on the psychological state of people serving in military formations. The primary aim of this study was to identify and analyze aggression indicators among male and female military personnel. The following study tasks were determined: 1. Reviewing scientific literature and previous studies on aggression among military personnel; 2. Conducting empirical research on aggression levels among military personnel. The novelty of this study significantly expands current understanding of aggression among military personnel and sets the stage for more effective management of psychological well-being in combat conditions. The study sample consisted of 70 military personnel, with 39 men comprising the first group and 31 women comprising the second group. To achieve the study tasks, the Aggression Questionnaire by A. Buss and A. Durkee was utilized.

Findings revealed that male military personnel exhibited higher levels of physical and verbal aggression compared to their female counterparts. They also showed more pronounced tendencies towards irritability and suspicion. At the same time, the group of women has a higher level of revealed feelings of guilt and indirect aggression. These findings underscore the importance of understanding gender differences in aggressive behavior among military personnel for effective planning of psychological support and training programs. This aspect is crucial not only for optimizing conditions for military service but also for preserving the mental health of military personnel.

Key words: aggression, military personnel, military formations, gender differences, psychological support, physical aggression, verbal aggression.

Постановка проблеми. В умовах війни питання агресивності серед військовослужбовців набуває особливої актуальності. Високий рівень стресу, часті бойові зіткнення, фізичні та емоційні травми створюють сприятливий ґрунт для зростання агресивних настроїв. Агресивність, якщо вона не контролюється, може мати серйозні наслідки як для окремих військовослужбовців, так і для всього підроз-

ділу. Неконтрольована агресія може призвести до порушень дисципліни, конфліктів, випадків насильства та інших негативних проявів, що, своєю чергою, знижує боєздатність та згуртованість військових підрозділів, а також може впливати на психічне здоров'я та соціальне функціонування військовослужбовців.

Агресивність є важливим психологічним фактором, що може відобразитися на пове-

дінці та ефективності військовослужбовців. Військова служба пов'язана з високим рівнем стресу, фізичними та психологічними навантаженнями, що може сприяти підвищенню рівня агресії. У воєнний час важливо не лише забезпечувати фізичну підготовку військовослужбовців, але й піклуватися про їхній психічний стан. Розуміння рівня агресивності та факторів, які її спричиняють, дозволяє розробляти цільові програми психологічної підтримки та інтервенції, які допомагають зменшити негативний вплив стресу й підвищити стійкість військовослужбовців до психологічних навантажень. Це сприяє покращенню морального духу, збереженню психічного здоров'я і підвищенню загальної ефективності виконання бойових завдань. Результати дослідження можуть бути корисними для психологів, командирів підрозділів та інших спеціалістів, які займаються питаннями психологічної підтримки та підготовки військовослужбовців, сприяючи покращенню психологічного клімату в армії та зниженню рівня конфліктів. Дослідження рівня агресивності серед військовослужбовців є критично важливим у контексті сучасних військових реалій, де від психологічної стійкості й згуртованості підрозділів багато в чому залежить успіх у виконанні бойових завдань та збереження людських життів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження та публікації в області агресивності серед військовослужбовців відображають кілька ключових тенденцій. Деякі з них зосереджуються на вивченні впливу стресових ситуацій на рівень агресивної поведінки у військових, зокрема в умовах бойових дій або довготривалих військових операцій [7]. Інші дослідження досліджують гендерні та вікові її відмінності, де важливою тенденцією є застосування передових методик аналізу даних та статистичних методів для більш точного вимірювання [1]. Сучасні наукові публікації акцентують на важливості психологічної підготовки та психологічної підтримки для зменшення агресивної поведінки у військових при різних сценаріях [3]. Крім того, деякі дослідження досліджують вплив соціально-психологічного клімату військових підрозділів на рівень конфліктів та агресії, що допомагає виявити ключові фактори, які можуть бути використані для покращення організаційної культури та клімату [2]. Група українських дослідників на чолі з Я. Мацегорою вказують, що мотивація військовослужбовців є ключовим аспектом, який впливає на їхню поведінку, ефективність та психічний стан. У контексті агресивності, розуміння

типології та структури мотивації військових набуває особливого значення, оскільки мотиваційні чинники можуть впливати як на рівень агресії, так і на способи її прояву [10]. Загалом, останні дослідження і публікації надають цінні наукові дані та рекомендації для розробки програм та стратегій, спрямованих на зниження агресивної поведінки у військовому середовищі та покращення психологічного здоров'я військовослужбовців [6]. В умовах розвитку постмодерного суспільства та зростання рівня несвідомої агресивності, зазначають дослідники, розвиток емоційно-вольового компонента є критично важливим, адже це дозволяє забезпечити не лише ефективну службу, але й зберегти психічне здоров'я [11]. Усвідомлений підхід, пишуть закордонні вчені, є психологічною стратегією, що передбачає уважність та прийняття своїх думок, емоцій та фізичних відчуттів. В контексті подолання агресії цей підхід дозволяє особі усвідомити свої внутрішні стани, які можуть спричинити агресивну реакцію, та знаходити більш конструктивні способи взаємодії зі стресовими ситуаціями [8].

Так, у дослідженні О. Кокуна зі співавторами йдеться, що емоційно-вольовий компонент включає здатність до саморегуляції, управління емоціями та вольовими зусиллями. Для військовослужбовців, які мають досвід бойових дій, розвиток цього компонента є критично важливим для ефективного подолання ПТСР та зниження рівня агресивності [9]. На думку Я. Мацегори та О. Колесніченко, адиктивна поведінка є важливими аспектами психологічного стану військовослужбовців, особливо тих, які перебувають у стресових умовах або мають досвід бойових дій. Адиктивна поведінка може посилювати агресивність, оскільки залежність від речовин або певних дій, що часто супроводжується емоційною нестабільністю й підвищеною дратівливістю. Науковці зазначають, що обидва явища можуть мати спільні причини, такі як високий рівень стресу, травматичний досвід, психологічні розлади (наприклад, ПТСР), соціальна ізоляція та недостатня підтримка з боку колег і сім'ї [4].

Метою даного дослідження є оцінка рівня агресивності серед військовослужбовців та виявлення основних факторів, що впливають на її формування. **Завданнями** дослідження виступили: 1. Проаналізувати наукову літературу та сучасні дослідження з проблематики агресивності серед військовослужбовців. 2. Провести емпіричне дослідження рівня агресивності серед військовослужбовців. **Наукова новизна** дозволяє значно роз-

ширити наявні уявлення про агресивність серед військовослужбовців та створює передумови для більш ефективного управління психологічним станом військових в умовах бойових дій. Вибірка дослідження налічувала 70 військовослужбовців Збройних сил України. Першу групу становили чоловіки у кількості 39 осіб, а другу жінки – 31 особа. Для досягнення поставленої мети було залучено «Опитувальник рівня агресивності» авторів А. Buss та А. Durkee [5]. Математико-статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок та критерій кутового перетворення (ϕ) Фішера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Було досліджено форми агресії у групі осіб військовослужбовців, отримані результати представлені у таблиці 1.

Емпіричне дослідження показників агресивності у групі чоловіків та жінок військовослужбовців продемонструвало низку вірогідних відмінностей між означеними групами. За шкалами «Фізична агресія», «Вербальна агресія» та «Дратівливість» зафіксовано вірогідне переважання показника у групі чоловіків у порівнянні з групою жінок, при статистичній значущості $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$ відповідно. Отримані результати засвідчують, що чоловіки частіше вдаються до фізичної агресії, готові застосувати силу у разі конфлікту; схильні вдаватися до образ, негативно забарвленої лексики та погроз, а також, до роздратування, прояву негативних емоцій та

гніву почуттів, що знаходить свій вираз в їх поведінці.

У групі жінок, встановлено вірогідно більший, порівняно із чоловіками, показник за шкалою «Відчуття провини», при статистичній значущості $p \leq 0,05$. Тобто, жінки військовослужбовиці виявляють більшу схильність до прояву аутоагресії, докорів сумління, звинувачують себе у своїх проблемах тощо.

За шкалами «Непряма агресія», «Негативізм», «Схильність до підозр» та «Образа» статистично вірогідних відмінностей зафіксовано не було. Результати дослідження індексу агресивності та індексу ворожості у групах чоловіків та жінок військовослужбовців презентовано у таблиці 2.

Встановлено, що «Індекс агресивності» є вірогідно більшим у першій групі досліджуваних порівняно з другою, при $p \leq 0,001$. Це свідчить, що загальний показник агресивності у чоловіків істотно перевищує аналогічний показник у жінок. Слід вказати, що у чоловіків «Індекс агресивності» перевищує також і межі нормативних значень. Таким чином, чоловікам військовослужбовцям більш притаманною є схильність до проявів агресії у власній поведінці, яка містить ознаки фізичної, вербальної агресії та роздратування, яке спонукає до активних форм агресивності. У групі жінок військовослужбовиць вірогідно більшим, у порівнянні з групою чоловіків, виявився «Індекс ворожості» відмінності, при $p \leq 0,01$. Отже, жінки військовослужбовиці відрізняються більшою вираженістю ворожості, яка

Таблиця 1
Показники форм агресії у чоловіків та жінок військовослужбовців ($M \pm \sigma$)

Шкала	Перша група (чоловіки)	Друга група (жінки)	t	P
Фізична агресія	8.09 ± 0.79	5.48 ± 0.75	2.40	0.01
Вербальна агресія	9.25 ± 0.73	7.13 ± 0.77	2.00	0.05
Непряма агресія	6.31 ± 0.75	7.41 ± 0.81	1.00	-
Дратівливість	7.69 ± 0.71	5.18 ± 0.79	2.36	0.01
Негативізм	3.42 ± 0.80	3.19 ± 0.74	0.21	-
Схильність до підозр	4.73 ± 0.76	6.27 ± 0.78	1.41	-
Образа	4.86 ± 0.82	6.02 ± 0.75	1.04	-
Відчуття провини	3.07 ± 0.74	5.39 ± 0.73	2.23	0.05

Таблиця 2
Показники індексів агресивності та ворожості у чоловіків та жінок військовослужбовців ($M \pm m$)

Шкала	Перша група (чоловіки)	Друга група (жінки)	t	P
Індекс агресивності	25.03 ± 0.76	17.79 ± 0.80	6.56	0.001
Індекс ворожості	9.59 ± 0.81	12.29 ± 0.79	2.39	0.01

Таблиця 3

Частота вияву форм агресивних реакцій у військовослужбовців (%)

Шкала	Групи					
	Чоловіки			Жінки		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Фізична агресія	5	38	57	22	45	33
Вербальна агресія	8	28	64	26	53	21
Непряма агресія	22	62	16	24	50	26
Дратівливість	17	42	41	34	43	23
Негативізм	26	43	31	41	35	24
Схильність до підозр	28	38	34	27	57	16
Образа	25	39	36	19	30	51
Відчуття провини	26	66	8	12	75	13

простежується у схильності виявляти підозрілість та ображати навколишніх. Показники за індексом ворожості в обох групах перевищують межі нормативних значень.

Для більш детального аналізу агресивних проявів поведінки у військовослужбовців ми звернулися до аналізу частоти вияву різних рівнів вияву форм агресивних реакцій. Результати відсоткового співвідношення показників у досліджуваних групах чоловіків та жінок військовослужбовців представлені у таблиці 3 та рисунку 2.

За шкалою «Фізична агресія» було встановлено, що низький рівень фізичної агресії притаманний 22% жінкам проти 5% чоловіків, де $\phi=3.281$, при $p \leq 0,01$. Високий рівень схильності до фізичних проявів агресії діагностовано у 57% чоловіків проти 31% у групі жінок, де $\phi=3.056$, при $p \leq 0,01$. За шкалою «Вербальна агресія» встановлені вірогідні відмінності за всіма рівнями. Низький рівень визначено у 26% жінок проти 8% чоловіків, де $\phi=3.160$, при $p \leq 0,01$. Середній рівень встановлено у 53% жінок проти 28% чоловіків, де

$\phi=3.208$, при $p \leq 0,01$. Високий рівень вербальної агресії виявлено у 64% чоловіків проти 21% жінок, де $\phi=5.658$, при $p \leq 0,01$. Було встановлені вірогідні відмінності між низьким та високим рівнями за шкалою «Дратівливість» у досліджуваних групах. Низький рівень дратівливості присутній у 34% жінок проти 17% чоловіків, де $\phi=2.416$, при $p \leq 0,01$. Водночас високий рівень дратівливості притаманний 41% чоловіків проти 23% жінок, де $\phi=2.294$, при $p \leq 0,01$. За шкалою «Схильність до підозр» було зафіксовано вірогідні відмінності за середнім та високим рівнями. Середній рівень притаманний 57% жінкам проти 38% чоловіків, де $\phi=2.275$, при $p \leq 0,05$. Однак, високий рівень підозрілості демонструє 34% чоловіків проти 16% жінок, де $\phi=2.620$, при $p \leq 0,01$. За шкалою «Відчуття провини» виявлено вірогідні відмінності у низькому рівні, який властивий 26% чоловікам проти 12% жінок, де $\phi=2.214$, при $p \leq 0,05$. За показниками «Непряма агресія», «Негативізм» та «Образа» вірогідні відмінності між рівнями у досліджуваних групах виявлені не були.

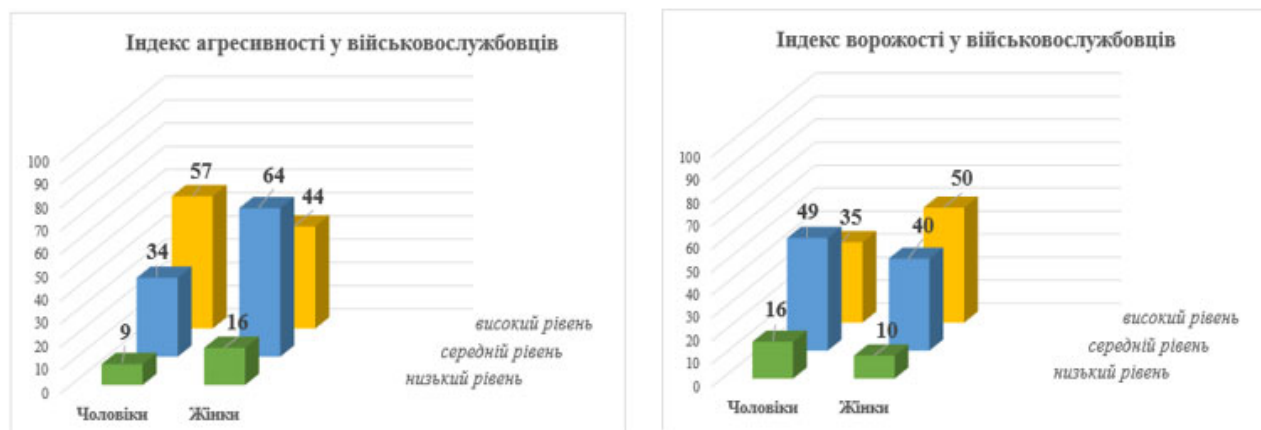

Рис. 1. Графічний розподіл частоти вияву індексів агресивності та ворожості у чоловіків та жінок військовослужбовців.

Отже, чоловіки військовослужбовці демонструють високий рівень фізичної агресивності (57%) та вербальної агресивності (64%), середній рівень опосередкованої агресивності (62%) та відчуття провини (66%). Щодо жінок військовослужбовиць, то більшості властивим є високий рівень образи (51%), середній рівень вербальної агресивності (53%), непрямой агресивності (50%), підозрливості (57%), схильності до відчуття провини (75%).

Графічне зображення частоти вияву індексів агресивності та ворожості у чоловіків та жінок військовослужбовців надано на рисунку 1.

Низький рівень індексу агресивності спостерігається у 16% жінок проти 9% чоловіків. За середнім рівнем індексу агресивності встановлені вірогідні відмінності, показник фіксується у 64% жінок проти 34% чоловіків, де $\phi=3.745$, при $p \leq 0,01$. За високим рівнем індексу агресивності також виявлені вірогідні відмінності, дана ознака діагностується у 57% чоловіків проти 20% жінок, де $\phi=4.841$, при $p \leq 0,01$. Щодо індексу ворожості, то у відсотковому розподілі не спостерігаються вірогідні відмінності у рівнях між групами. Низький рівень притаманний 16% чоловіків проти 10% жінок. Середній рівень показника ворожечі властивий 49% чоловікам проти 40% у жінок. Високий рівень фіксується у 50% жінок та 35% чоловіків.

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про своєрідність вияву форм агресивності в обох групах респондентів. Встановлено, що чоловіки найчастіше вдаються до активних форм агресії, про що свідчать високі показники за фізичною та вербальною агресією. Вони відчують роздратування та емоційне напруження воліють знімати шляхом агресивної поведінки. Щодо жінок військовослужбовиць, то вони частіше демонструють схильність до підозрливого ставлення до оточуючих та відчуття провини. Їх звична форма прояву агресивності базується на опозиційній поведінці та направлена імовірніше на власну особистість.

Висновки. Емпіричне дослідження показників агресивності у військовослужбовців виявило значні відмінності між чоловіками та жінками. Чоловіки частіше вдаються до фізичної та вербальної агресії, а також виявляють вищий рівень драгівливості, що проявляється у їх поведінці через гнів та роздратування. Жінки, навпаки, більше схильні до відчуття

провини та аутоагресії, що свідчить про їхню внутрішню схильність до самозвинувачення й докорів сумління. Вивчення показників агресивності у військовослужбовців підтвердило значні відмінності між чоловіками та жінками. Чоловіки виявили вищий рівень загальної агресивності, включаючи фізичну, вербальну агресію та роздратування. Це свідчить про тенденцію чоловіків до активних форм агресивності. Одночасно, у групі жінок військовослужбовиць виявлено більшу вираженість ворожості, що проявляється у схильності до підозрливості та образ. Отже, відмінності в агресивній поведінці між чоловіками та жінками військовослужбовцями підкреслюють важливість розробки гендерночутливих підходів до управління психологічним кліматом та психологічною підтримкою військових підрозділів.

На основі емпіричного дослідження агресивності серед військовослужбовців встановлено вірогідні відмінності між чоловіками та жінками. Чоловіки проявляють вищий рівень фізичної та вербальної агресивності, а також відчуття провини. У жінок частіше спостерігається високий рівень образи та середній рівень вербальної агресивності, непрямой агресивності, підозрливості та схильності до відчуття провини. Ці відмінності підкреслюють необхідність індивідуалізованого підходу до психологічної підтримки обох груп військовослужбовців з метою забезпечення їхнього емоційного та психологічного благополуччя. Отримані результати підкреслюють важливість врахування гендерних особливостей при розробці програм психологічної підтримки для військовослужбовців, спрямованих на зниження агресії та покращення емоційного добробуту.

Перспективи подальших досліджень можуть включати розширення обсягу вибірки із різних військових підрозділів для більш репрезентативних результатів. Додаткові дослідження можуть також глибше досліджувати вплив гендерних ролей і соціокультурного контексту на виявлені відмінності в агресивній поведінці. Крім того, важливим аспектом є дослідження ефективності різних програм та інтервенцій, спрямованих на зменшення рівня агресії та покращення психологічного стану військовослужбовців, що може сприяти вдосконаленню практичних застосувань у цій області.

Література:

1. Білюченко Ю. М. Емпіричне дослідження агресивності в різних статево-вікових групах. *Габітус*. 2023. № 47. С. 158–163.
2. Коваленко Є. С. Діагностика поведінки та переживань в умовах професійної діяльності військовослужбовців. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34(73). № 1. С. 178–183.
3. Коваленко Є. С. Специфіка стильової саморегуляції поведінки у військовослужбовців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2023. № 15. С. 52–58.
4. Мацегора Я. В., Колесніченко О. С. Сучасні дослідження факторів адиктивної поведінки у військовослужбовців: закордонний досвід. *Честь і Закон*. 2021. Вип. 1(74). С. 107–114.
5. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с.
6. Мілорадова Н. Е., Шевченко В. В., Ларіонов С. О. Емпіричне дослідження емоційно-вольового компонента професійно-психологічної компетентності військовослужбовців НГУ на етапі фахової підготовки. *Наукові перспективи*. 2022. № 11(29). С. 507–520.
7. Пономаренко Я. С. Специфіка моральних засад у військовослужбовців з різним рівнем агресивності. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 5(33). С. 1430–1438.
8. Alizadeh A., Salimi S. H. Military psychological distress-virtues model. *Romanian Journal of Military Medicine*. 2021. P. 471–480.
9. Kokun O., Agayev N., Pischko I., Stasiuk V. Characteristic impacts of combat stressors on posttraumatic stress disorder in Ukrainian military personnel who participated in the armed conflict in Eastern Ukraine. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*. 2020. № 20(3). P. 315–326.
10. Matsegora Y., Kolesnichenko O., Prykhodko I., Izbash S., Panok V., Kateryn M., Yurii R., Miloradova N., Kuznietsov M., Sohan I. Typology and structure of servicemen motivation. *Romanian journal of military medicine*. 2022. № 125(4). P. 693–707.
11. Yevdokimova O., Okhrimenko I., Filonenko V., Shylina A., Ponomarenko Y., Okhrimenko S., Aleksandrov D. The Problem of Unconscious Aggressiveness of Criminals in the Conditions of Postmodern Society Development. *Postmodern Openings*. 2020. № 11 (2Sup1). P. 182–199.

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ПСИХОЛОГІЯ**

Випуск 2 (63), 2024

Засновано 2001 року
Видання виходить 6 разів на рік

Коректор *Я. І. Вишнякова*
Комп'ютерне верстання *О. І. Молодецька*

Підписано до друку 28.06.2024 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 4,42.
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.